

Emocije i socijalni aspekti izbjeglica na području Vojne krajine tijekom Bosanskog ustanka 1875. godine

Bešlić, Petar

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:135431>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-07**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski Fakultet

Odsjek za povijest

Petar Bešlić

**Emocije i socijalni aspekti izbjeglica na području Vojne krajine tijekom
Bosanskog ustanka 1875. godine**

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Filip Šimetin Šegvić, docent

Zagreb, ožujak 2024.

University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of History

Petar Bešlić

**Emotions and Social Aspects of Refugees to the Military Border Territory
During Bosnian Insurrection 1875**

Master's Thesis

Mentor: dr. sc. Filip Šimetin Šegvić, docent
Zagreb, March 2024

Izjava o akademskoj čestitosti

Izjavljujem i svojim potpisom potvrđujem da je ovaj rad rezultat mog vlastitog rada koji se temelji na istraživanjima te objavljenoj i citiranoj literaturi. Izjavljujem da nijedan dio rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz necitiranog rada, te da nijedan dio rada ne krši bilo čija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio rada nije korišten za bilo koji drugi rad u bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili obrazovnoj ustanovi.

A handwritten signature in black ink, reading "Petar Bešlić", written over a horizontal line.

(potpis)

Zahvale

Htio bih se zahvaliti svim profesorima i profesoricama Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu koji su me tijekom fakultetskog školovanja podučavali povijesnoj znanosti i temeljima na kojima počiva moje razumijevanje proučavanja prošle zbilje. Nadalje, zahvaljujem se svome mentoru dr. sc. Filipu Šimetinu Šegviću, doc. koji je svojim uputama i stručnim akademskim savjetima omogućio da se inicijalna ideja proučavanja masovnih zbivanja tijekom Bosanskog ustanka pretoči u smislenu cjelinu života ljudi koji su zbog više povijesnih faktora prebjegli pretežito na tlo Habsburške Monarhije.

Posebnu zahvalu uputio bih mojoj brižnoj obitelji – ocu, majci i bratu. Otac i majka pružali su mi glavni oslonac u cjelokupnom osnovnoškolskom i srednjoškolskom obrazovanju pritom odgajajući me čovjekom kakav sam danas. Stoga velika im hvala što su poštovali moju želju i istovremeno svesrdno podržavali me u nakani da postanem povjesničarom te da vlastiti život pokušam usmjeriti stručnom radu unutar povijesne znanosti. Također mojoj obitelji hvala što nakon svih ovih godina studiranja još uvijek pokazuju volju slušati me dok pričam o povijesnim pojedinostima ili pak čitavim procesima, kao i motivaciju da sa mnom raspravljaju ili se pak našale.

Dakako uputio bih zahvalu svim dragim prijateljima koji su svakodnevnim druženjem i razgovorima omogućili prijeko potreban odušak, kao i mnoge pozitivne savjete što su iznjedrili znatniju sigurnost u temu rada i procese kojima sam se bavio.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Metodološko-teorijske postavke	2
3. Svjedočanstvo pojedinca kao povijesni izvor i literatura o Bosanskom ustanku	3
4. Osmansko Carstvo i Bosna u 19. stoljeću	5
4.1. Razdoblje modernizacijskih nastojanja.....	5
4.2. Stoljeće obilježeno unutarnjim krizama.....	6
4.3. Istočno pitanje i godina promjena.....	9
5. Samovolja i bezvlade	11
5.1. Diferencijacija stanovništva.....	11
5.2. Nasilje tijekom ubiranja poreza.....	12
5.3. Opresija ili ekscesi.....	17
5.4. Nepravednost.....	21
5.5. Vjerska nesnošljivost.....	24
6. Efekt Ustanka i migracija	27
6.1. Migracije 19. stoljeća u Osmanskom Carstvu.....	27
6.2. Početna faza Ustanka.....	29
6.3. Tijek migracije.....	32
7. Topos straha	38
7.1 Fenomen glasine - instrumentalizacija.....	39
7.2. Panika.....	42
8. Habsburška Monarhija i izbjeglice	44
9. Zaključak	47
10. Bibliografija	49

Bosna je moja velika ljubav i moja povremena bolna mržnja. Bezbroj puta sam pokušavao da pobjegnem od nje i uvijek ostajao, iako nije važno gdje čovjek fizički živi. Bosna je u meni kao krvotok. Nije to samo neobjašnjiva veza između nas i zavičaja, već koloplet naslijeđa, istorije, cjelokupnog životnog iskustva mog i tuđeg, dalekog, koje je postalo moje. Viđena izvana i bez ljubavi, Bosna je gruba i teška, viđena iznutra i sa ljubavlju, koju zaslužuje, ona je ljudski bogata iako u sebi nesaznana potpuno.

Mehmed Meša Selimović

1. Uvod

Druga polovica 19. stoljeća u europskom i svjetskom kontekstu označava doba modernizacijskog i društvenog napretka te vrijeme izrazitih nacionalnih težnji za osviještenosti i stvaranju nacionalno oblikovanih i određenih država. Bosna predstavlja teritorij u kojem se proces stvaranja nacionalnosti usko vezuje uz konfesionalne postavke pojedinca i skupine, ali donekle i socijalnim statusom.¹ Takve društvene prilike imale su značajnu ulogu u unutarnjopolitičkim odrednicama Osmanske države posebice u razdoblju 19. stoljeća. Naime, višestoljetna neprijateljstva s Habsburškom Monarhijom kao i mnogim drugim političkim silnicama te unutarnje društvene podjele utjecale su na svakodnevni život tisućama kršćana koji su zbog mnogih različitih povijesnih faktora dospjeli pod osmansku vlast. Perifernost Bosne kao jedne od osmanskih teritorijalnih upravnih jedinica i blizina habsburške države zasigurno su otežavali život žiteljima koji su se nalazili u blizini rijeka i planina što su služile za razgraničavanje dviju država.

Moglo bi se istaknuti kako je 19. stoljeće zasigurno vrijeme kada dolazi do sve većih neslaganja u kontekstu suživota kršćana i muslimana. Razlog tomu svakako jest, ovdje je naglasak na Bosni, što se osnivanjem Kneževine Srbije i Crnogorske države društveni jaz stupnjevito produbio, a to je često rezultiralo ustancima kršćana. Faktori koji su pokretali ustanke uglavnom su bili vjerskih, nacionalnih ili pak socijalnih značajki. No, događaj koji je označio čitavo razdoblje jest prvotno Hercegovački, a zatim i Bosanski ustanak koji je započeo 1875. godine te se proširio čitavim bosanskim teritorijem. Silina ustanka koja je potresla političku scenu europskog kontinenta uzrokovala je uplitanje tzv. „velikih sila“ – poput Ujedinjenog Kraljevstva, Francuske, Njemačkog Carstva, Ruskoga Carstva i naposljetku Habsburške Monarhije. Pojedinačni interesi političkih sila, uz konstantne napore Porte, nisu uspjeli suzbiti ustanke, kao niti posljedice koje su nastupile odmah po njegovome izbijanju. Upravo Ustankom 1875. godine došlo je do ogromnih pomicanja ljudskih potencijala, odnosno migracija u kojima su ponajviše prednjačili pravoslavni kršćani (zbog svoje brojnosti) uzduž današnje granice Bosne i Hercegovine s Republikom Hrvatskom, dakle prema prostoru Habsburške Monarhije, ali i Srbije te Crne Gore.

¹ O pitanju identiteta triju naroda u Bosni i Hercegovini i razumijevanju na koji način su se oblikovali kroz povijest pogledati: Srećko M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijski period 1463.-1804.*, preveo Ladislav Z. Fišić (Sarajevo: Svjetlost, 1992); Marinko Zekić, „Bosanskohercegovački identitet(i) – mit(ovi) ili stvarnost“, *Slavica Lodziensia* 1/1 (2017): 105-118; Edin Radušić, „Ko su Bošnjaci 19. stoljeća?/ Bosna, Hercegovina i Bošnjaci u britanskoj konzularno-diplomatskoj korespondenciji od 1857. do 1878. godine“, u *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Institut za historiju Sarajeva, 2011).

2. Metodološko-teorijske postavke

Problematika kojom ću se u ovome radu posvetiti obuhvaća, kako i sam naslov nalaže, socijalne i emocionalne aspekte izbjeglica² koji su napustili svoja obitavališta s područja današnje Bosanske krajine³ te prebjegli na teritorij Vojne krajine – prostor Banovine i jugozapadne Slavonije.⁴ U radu ću pokušati korištenjem **induktivne** i **deduktivne metode**, uz **analizu izvora** i **kompilaciju**, proučiti i jasno prikazati socijalne stavke i emocionalne izazove i(li) traume s kojima su se izbjeglice suočavale,⁵ a što se u početnim mjesecima izbijanja Ustanka u Bosni pokazalo izrazito nesnosnim. Dakle, rad s izvorima se vremenski okvirno orijentira na 1875. godinu, ali kako je potrebno dublje razumijevanje situacije koja se ipak postupno razvijala i posljedično nagnala izbjeglice na bijeg potrebno je uvelike kontekstualizirati navedenu problematiku u okvirima devetnaestostoljetne Osmanske države koju karakteriziraju pojmovi i procesi poput Istočnog pitanja, pokušaja usustavljanja reformi, problemi vlasti na lokalnoj razini, neravnopravnost i muslimansko-kršćanski međuođnosi te slično. Što se tiče **primarnog fokusa** rada, nameću se pitanja zašto se brojčano znatna skupina stanovnika odlučila na [masovnu] selidbu bez ranije uspostave većeg ili bolje organiziranog ustaničkog pokreta koji se možda mogao konkretnije izboriti s osmanskim vojnicima, zatim je li riječ o sustavnom ugnjetavanju (pravoslavni) kršćana ili pojedinačnim slučajevima, kakav je odnos osmanskih trupa prema izbjeglicama u trenutku migracije, što su i kolika je važnost uloge proživljenih [generacijskih/osobnih i kolektivnih] trauma u migracijskom procesu na primjeru bosanskih izbjeglica, kao i kakav je suodnos straha i volje za otporom koje su izbjeglice osjetile spram Osmanske države/vojnika. **Cilj** ovoga rada jest predstaviti oblikovano razumijevanje migracijskih procesa pravoslavnog stanovništva sjeverozapadne Bosne na primjeru izbjegličkih svjedočenja o događajima koji su kulminirali 1875. godine, a dotiču se prvenstveno socijalnih/društvenih postavki kršćanskog (pravoslavnog) položaja unutar Osmanskog Carstva, konkretno prostora Bosanske krajine, uz proučavanje različitih

² U svojem najužem značenju prikazuje osobu koja je ponukana ili prisiljena napustiti vlastit dom zbog iznimno teških životnih uvjeta ili sukoba.

³ Bosanska krajina (koja u sebi sadrži manje krajiške prostore poput *Cazinske*, *Bihaćke* i *Banjalučke krajine*) naziv je za sjeverozapadni dio teritorija današnje Bosne i Hercegovine. Karakteriziraju je tokovi triju rijeka: Sane, Une i na krajnjem istoku Vrbasa. Bosanska krajina se proteže od mjesta Bihaća sjeverno prema Kladuši, zatim istočno prema Kozarskoj Dubici i Srbcu, a na jugu do Uskoplja te konačno završava s Bosanskim Grahovom. U ovome radu zbog potreba istraživanja fokus će biti na dijelu Bosanske krajine koji se proteže od Novi Grada prema Bosanskoj Dubici, Gradiškoj, Vlanknici na krajnjem istoku i središnjeg dijela Banjalučke krajine (okolica grada Banja Luke prema sjeveru, kao i sjeverozapadno prema Prijedoru te sjeveroistočno prema Prnjavoru).

⁴ Riječ je o manjim pograničnim naseljima uz sjeverni dio Bosanske krajine, kao i gradovima poput Hrvatske Kostajnice, Nove Gradiške te seoskim mjestima u okolici i samom gradu Petrinje.

⁵ U tijeku rada raslojit će se i naznačiti glavne stavke proučavanja izvora u kontekstu socijalnih i emocionalnih aspekata. Emocionalni aspekt ograničit će se nužno na topos straha koji predstavlja kohezivan osjećaj izbjeglica.

emocionalnih pritisaka koje su isti postulati i situacija ostavili nad izbjeglicama. **Glavna hipoteza** oslanja se na pretpostavke Milorada Ekmečića da na sjeverno-banjalučkom teritoriju Bosanske krajine i prostorima uz pograničje na samom početku ustanka među pravoslavnim stanovništvom nije postojala dostatna spremnost niti uvelike raširena ambicija da se lokalno stanovništvo masovnije, kao i aktivnije upusti u vojne okršaje s osmanskim vojnim dužnosnicima. Riječ je o pojedinačnim mjestima i uglavnom zasjedama ustanika, a činjenica je da bosansko pravoslavno stanovništvo nije pokrenulo i vodilo ustanak na višem nivou kao populacija Hercegovine. **Pomoćna hipoteza** odnosi se konkretno na proučavanje toposa „straha“ kao ulogom najznačajnijeg čimbenika migracije čiji je primaran rezultat dakako masovna migracija.

3. Svjedočanstvo pojedinca kao povijesni izvor i literatura o Bosanskom ustanku

Temeljni izvori kojima sam se koristio jesu vojnokrajiška zapisana i dokumentirana saslušanja bosanskih izbjeglica,⁶ nad prethodno navedenom prostorom Vojne krajine, u kojima su detaljno ispitani prvenstveno o razlozima - onoga što bismo danas nazvali, „ilegalnog“ prelaska pograničnog prostora, ali i mogućim saznanjima o ustaničkim aktivnostima te djelovanju osmanskih vojnih formacija. U svakom dokumentu pojedinac je naložio neke od osnovnih stavki kojima se predstavio: ime i prezime, mjesto iz kojega dolazi, dobnu starost, bračni status, broj djece i vlastito zanimanje ili društveni položaj (primjer seoskog kneza). Pojedinac u ovome radu posjeduje ključnu ulogu gdje se događaji s početka Bosanskog ustanka pokušavaju poimati na razini prosječnoga seljaka koji možda jest ili nije sudjelovao u Ustanku. No, „Povijest odozdo“ treba uvijek promatrati s povećanim oprezom koji se prvenstveno odnosi na istinitost pojedinih tvrdnji. Naravno nije riječ o tome da sve što su izbjeglice kazale nije moguće ili da se jednostavno nije dogodilo, već da je osoba mogla ponuditi informacije koje su vojnokrajiški službenici očekivali, percipirali, priželjkivali ili su ih jednostavno nagovorili.⁷ Može se dogoditi i da osoba preuveličava/umanjuje informacije o vlastitoj prošlosti – primjerice da je oduzet znatno manji broj stoke od onoga koji se navodi ili da brutalnost osmanskih lokalnih upravitelja nije u kontekstu svakog saslušanja nužno pouzdana (možda je riječ o događajima iz prošlih ustanaka) – ipak stvara se određena percepcija događaja. Implikacija

⁶ Navedeno u bibliografiji pod stavkom izvora.

⁷ Razumno je smatrati kako neki od izvora kazuju možda izmijenjenu stvarnost, odnosno da su neke informacije nadodane kako bi naglasili teškoće koje su proživljavali. Ipak, uzimajući u obzir da više izvora iz istoga naselja govore o jednakim ili pak sličnim situacijama koje istovjetno naglašavaju osobe iz drugih krajeva Bosanske krajine, isto tako je razumno proučiti ih u kontekstualiziranom okružju.

može biti više, ali kako je riječ o osobama koje pružaju uvelike ujednačene opise događaja, vlastitoga položaja i prošlosti koja se dotiče njih samih ili osoba koje su poznavali te percepcije Osmanske države i vlasti, smatram kako su izvori pouzdani do mjere da bi se s pomoću njih stvorila određena mikro-regionalna slika o prilikama nižih slojeva društva Bosanske krajine 1875. godine te problematike koja ih je navela da dobrim dijelom migriraju.

Uz navedene izvore koristit će se mnoštvo ovdašnje i strane literature. Što se tiče značajnijih djela koja se odnose na proučavanje Bosanskog ustanka, u hrvatskoj historiografiji su ona nažalost rijetka i proučavanjem se uvelike ograničavaju na spomene unutar sinteza ili je riječ o radovima manjeg opsega s konkretnim postavkama proučavanja nekog od fenomena Ustanka. Povjesničar koji je sustavnije pratio prvenstveno Hercegovački, ali površno i Bosanski ustanak jest Ivica Puljić.⁸ S druge strane, bosanskohercegovačka i srpska historiografija, uz inozemnu literaturu, značajno su bogatije po broju objavljenih cjelovitih djela i članaka o Bosanskom ustanku i problematici Istočne krize.⁹ Od regionalnih povjesničara i njihovih radova tu se dakako ubrajaju Galib Šljivo, Milorad Ekmečić i Vaso Čubrilović,¹⁰ dočim bih od novije internacionalne literature o pitanju Ustanka i izbjeglica izdvojio djelo Hannesa Granditsa, *The End of Ottoman Rule in Bosnia/ Conflicting Agencies and Imperial Appropriations* te članak Jareda Manaseka, „Refugee return and state legitimization: Habsburgs, Ottomans and the case of Bosnia and Herzegovina, 1875-1878“.

⁸ Uz Ivicu Puljića, zbog opsežnosti napisanoga nadodao bih i djelo *Kratka povijest Bosne i Hercegovine do 1918.* (Mostar: Franjevačka knjižnica i arhiv, 2002) autora Andrije Nikića te djela Dušana Muse. Dakako da Bosanski ustanak i izbjeglice nisu nužno u fokusu, no čitatelju se pruža pregršt informacija u inicijalnom postupku proučavanju Ustanka te razloga pokretanja istog.

⁹ Istočna kriza predstavlja trogodišnje razdoblje (1875.-1878.) unutar diplomatskih procesa vezanih uz Istočno pitanje. Na temu pojma Istočnog pitanja preporučio bih: Nebojša Randelović, „Istočno pitanje i njegove refleksije na državno-pravne procese na Balkanu“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 3-4/43 (2006): 471-480; A. L. Macfie, *The Eastern Question 1774-1923*, 2. izdanje (London i New York: Routledge, 2014); Hannes Grandits, Nathalie Clayer, Robert Pichler, *Conflicting Loyalties in the Balkans: The Great Powers, the Ottoman Empire and Naion-Building* (London: Tauris Academic Studies, 2011); Vaso Čubrilović, „Istočna kriza 1875-1878. i njen značaj za međunarodne odnose koncem 19. i početkom 20. veka“, u *Međunarodni naučni skup u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine*, ur. Rade Petrović, 15-31 (Sarajevo: Jugoslavensko udruženje „Nauka i društvo“, 1975); Safet Bandžović, „Krize i sukobi: Istočno pitanje i Balkan (1875-1878)“, u *Zbornik radova sa naučnog skupa „Historija Bosne i Hercegovine u djelima akademika prof. dr. Galiba Šljive“*, ur. Azem Kožar, 197-237 (Tuzla: Društvo historičara Tuzla i Akademija društveno-humanističkih nauka Tuzla, 2012).

¹⁰ Preporučio bih rad „Pitanje ustanka 1875-1878. u bosanskohercegovačkoj historiografiji: između historijske istine i multiperspektivnosti“, u *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine (2001-2017)*, ur. Dževad Juzbašić, Zijad Šehić (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2020) autora Edina Radušića kao najrelevantniji prikaz hrvatske, bošnjačke i srpske historiografije o Hercegovačkom i Bosanskom ustanku. Naime, Radušić je obuhvatio i uvelike jasno predočio koji su dosadašnji uspjesi i teze istraživanja o navedenim ustancima, a isto tako detaljno je razradio različite pristupe i povjesničare koji se uopće bave ili su se bavili proučavanjem tematike Ustanka.

4. Osmansko Carstvo i Bosna u 19. stoljeću

4.1. Razdoblje modernizacijskih nastojanja

Devetnaestostoljetno Osmansko Carstvo prolazi kroz više etapa u vlastitim pokušajima da se političko-ekonomski modernizira, no u svim tim silnicama doživljava različite prepreke koje se posljedično očituju nemogućnošću potpunog provođenja reformi i uplitanja u sukobe koji nisu donijeli nikakvu pozitivnu promjenu. Da bi se reforme mogle provoditi središnja vlast morala je prvo proširiti i učvrstiti aparaturu kontrole nad lokalnim predstavnicima vlasti, osigurati prikupljanje glavnine poreza, povisiti vojnu prisutnost u provincijama te konačno donekle zadovoljiti potrebe stanovništva kako ne bi dolazilo do masovnih pobuna. Kooperativnost lokalnih vlasti sa središnjicom postala je imperativ, jer bez takve vrste suradnje bilo je nemoguće postići išta od prethodno navedenog. Ipak, česti unutarnji sukobi i želja pojedinih naroda, kao i pokrajinskih upravitelja za neovisnošću,¹¹ uzrokovala je konstantno skretanje pažnje osmanskih vladara na potrebu reformiranja vojne i administrativne strukture.¹² Tek su u doba Mahmuta II. reforme osmišljavane i pokretane u svrhu modernizacije. Najvažnije koje se ističu jesu ukidanje timarskog sustava¹³ i institucije janjičara nakon čega je započela reforma vojske po uzoru na zapadne velesile – stvorena je regularna/stajaća vojska s mobilizacijskim efektom i služenjem roka od 12 godina.¹⁴

Nastupanjem tzv. Tanzimatskog razdoblja 1839. godine konkretno je označena početna točka modernizacije javnog života Osmanske države koja je provedena u više faza, a karakteriziraju je reforme pravosuđa, centralizirana provincijalna uprava, uvođenje jednakosti među vjerskim grupacijama, opće vojne obveze i slično. Sve reforme ostvarile su određeni uspjeh u pokušajima da se država stabilizira, ali ono što je sprječavalo potpunu transformaciju države i društva bila je nametnutost odluka, odnosno reforme su ovisile o volji pojedinog vladara i njegove suradnje s pokrajinskim upraviteljima te nije postojala, kao što je slučaj u zapadnoeuropskim zemljama, narodna volja/suverenitet niti ustanove po kojima bi se čitav

¹¹ Poput sukoba s Mehmed Ali-pašom i njegovim sinom Ibrahim-pašom ili pak grčkim i srpskim pobunjenicima.

¹² Donald Quartet, *Ottoman Empire 1700-1922*, 2. izdanje (New York: Cambridge University Press, 2005), 106-113; Ratovi koje su Osmanlije vodile u prvoj polovici 19. stoljeća zasigurno su dodatno destabilizirali vlast te produbili političko-ekonomsku problematiku. Razlog tomu jest što od svih ratova koji su se zbili do 1929. godine, gdje je Osmansko Carstvo glavni akter, samo dva sukoba nisu rezultirala potpunim, kao i iznimno skupim gubitkom; Frederick F. Anscombe, „The Balkan Revolutionary Age“, *The Journal of Modern History* 3/84 (2012): 575-577.

¹³ Zemljoposjednici koji su neslužbeno pripadali određenim obiteljima postali su službeno privatno vlasništvo zemljoposjednika (aga) što je obuhvaćalo trećinu osmanskog teritorija. Reforma je trebala omogućiti državi da poveća vlastite financijske prihode.

¹⁴ Noel Malcolm, *Bosna/ Kratka povijest*, preveo Zlatko Crnković (Sarajevo: Biblioteka Memorija, 2011), 227.

proces odvijao u kontroliranim uvjetima.¹⁵ Događaj koji je trebao navijestiti poboljšanje uvjeta života, javne sfere, političkih i ekonomskih stavki Carstva bio je edikt *Hatt-i Humayun*. Objavljen 1856. godine najavio je velike promjene u sferi koja je ponajviše zabrinjavale osmanske službenike – međureligijske jednakosti. Doista sultanskim dekretom obećana su jednaka prava nemuslimanima u vidu poreza, pravnog sustava, školstva, vojne službe¹⁶ i mogućnosti rada u državnim službama.¹⁷ Dekret je isto tako naznačio promjene koje su trebale obuhvatiti prostor čitavog Carstva. Primjerice, najavljene su izgradnje cesta radi bolje prometne povezanosti pokrajinskih teritorija i otvaranja tjesnaca kako bi se trgovina mogla razvijati neometano razvijati pomorskim putem, dočim se od drugih vrjednijih spomena uvelike ističe ukidanje prava na zakup poreza koji se na lokalnim razinama nije uspio u potpunosti iskorijeniti.¹⁸

4.2. Stoljeće obilježeno unutarnjim krizama

Prvu polovicu 19. stoljeća Bosanskog ejaleta isto tako karakteriziraju brojna centralistička nastojanja središnje vlasti Osmanske države za reformama. Prvenstveno su se odnosila na reforme vojnih i zemljišnih sfera. Možda najznačajnija pobuna koja je nastala prvotno kao anti-reformski pokret, a zatim pokret za autonomiju, bila je pod vodstvom kapetana Huseina Gradaševića. Naime, mirom u Drinopolju 1829. godine Osmansko Carstvo pristalo je dijelove vlastitoga teritorija prepustiti Srpskoj Kneževini, što je naišlo na velik otpor upravitelja i vojnih dužnosnika u Bosni. Dodatno potaknut provođenjem reformi koje su trebale povećati centraliziranost i birokraciju Bosanskog ejaleta, uz dakako stvaranja modernije vojske koja se ne bazira na spahijskom sustavu, uslijed kojih bi mnogi plemići izgubili svoje višestoljetne povlastice, izbio je ustanak 1831. godine.¹⁹ Nezanemariva posljedica koju je nakon svoje propasti pobuna ostavila jest preživljavanje timarskog sustava²⁰ do 1851./1852. godine, a koje je Osmanska država ukinula ranije - već 1839. godine. Druga veoma važna odluka Osmanske države bilo je ukidanje sustava kapetanija 1835. godine nakon koje su

¹⁵ Josef Matuz, *Osmansko Carstvo*, preveo Nenad Moačanin (Zagreb: Školska knjiga, 1992), 138-143.

¹⁶ Kršćani su isto tako imali mogućnost da otkupe svoje pravo na služenje u osmanskoj vojsci, čemu su prema navodima u literaturi mnogi vjerno težili.

¹⁷ Leften S. Stavrianos, *The Balkans Since 1453* (London: Hurst & Company, 2000), 381-382.

¹⁸ Matuz, *Carstvo*, 141-142.

¹⁹ Ustanak je dakako propao, no tenzije koje su bosanski plemići i upravitelji osjetili spram modernizacijske politike ostao je prisutan čitavim razdobljem; Anscombe, *Revolutionary Age*, 593-597.

²⁰ Pokrajinski namjesnik predstavljao je glavnu službenu osobu koja je dodjeljivala timar – koji je isto tako bio dosta usitnjen te iz toga razloga središnja vlast imala je veoma malen/ništavan utjecaj. Stoga je predstavljao veliku prepreku uvođenju reformi.

naredna dva desetljeća izbijale pobune muslimanskoga plemstva. Reforme su dovele do toga da je obvezan rad na vlastelinstvu prividno ukinut, nakon čega je posljedično povećano davanje uroda seljaka zemljoposjedniku na jednu trećinu. Brojni zemljoposjednici prihvatili su činjenicu da im se povećao cjelokupan urod koji su primali putem seljakovih obveza, dočim su veoma rijetko prihvaćali odluku prestanka obaveznog rada.²¹ Pojednostavljeno riječima iz franjevačkog izvora: „Svi su age opsjednuti srednjovjekovnim feudalističkim duhom, spojenim sa neotesanom i bezobzirnou tvrdoglavošću koja prezire napredak, smatrajući ga protivnim njihovom interesu.“ Time se želi naznačiti kako je muslimansko plemstvo, elitni političko-ekonomski sloj Bosne, ponukano nekim prošlim pokušajima za autonomijom u stvari jedinstveno u svojem nastojanju da nastavi gospodariti nad *rajom*²² kao svojim *božanskim pravom*, dok se istovremeno protive bilo kakvim snažnijim uplitanjem državnoga vrha. Iz tog razloga je tzv. *agrarno pitanje* tijekom vremena postala nepremostiva spona između kršćanskih seljaka i muslimanskoga plemstva.²³

Dolaskom Omer-paše Latasa Bosna doživljava svoje administrativne preinake 1850. godine. Latas je zbog svojih vojnih sposobnosti poslan kako bi ugušio tadašnje pobune bosanskih plemića te je podijelio Bosnu na devet okruga po kojima su postavljeni predstavnici namjesnika (*kajmakami*).²⁴ Iako je agrarna proizvodnja ostala kroz čitavo 19. stoljeće najvažnija grana ekonomskih i društvenih međuodnosa Bosanskog ejaleta, kao i Osmanskoga Carstva, tijekom vremena mijenjale su se usustavljene prakse prikupljanja poreza i ostalih dažbina na lokalnoj razini. Stoga polaganim propadanjem timarskog sustava proširio se sustav čiflučenja. Smatra se kako je čiflučenje postalo zastupljenije i raširenije upravo početkom Tanzimatskog razdoblja – a stavka koja ga uvelike karakterizira jest ugovorno prikupljanje dažbina od kmeta-čifčije što se često znalo odvijati i nasilnim metodama. Tijekom vremena čiflučenje je postalo uzrokom nekolicini ustanaka koje su pokrenuli (pravoslavni) kršćani. Mnogi spahije su na prostoru Bosne prihvatili sustav čiflučenja te su na svoje posjede naseljavali pravoslavno stanovništvo, čime se mijenjala demografsko-vjerska struktura Bosanskog ejaleta. Uz čiflučenje potrebno je navesti jednu od novina reformi koje su se doticale načina isplate seljačkih dažbina. Naime, seljaci su tijekom vremena sve češće morali isplaćivati poreze novčanim putem, zbog čega se postupno smanjivala isplata u naturi. Takva praksa je u

²¹ Malcolm, *Bosna*, 230-233.

²² Nemuslimanski podanici Osmanskog Carstva.

²³ Andrija Nikić, „Paškal Buconjić: glavni uzroci ustanka kršćanskog stanovništva u Hercegovini (1875.)/ Kratak osvrt na namete“, *Croatia Christiana periodica* vol. 5, br. 8 (1981): 78-81; Seljaci su zahtijevali da bi zemlja trebala pripadati onima koji je obrađuju, što muslimansko plemstvo nije dopuštalo.

²⁴ Malcolm, *Bosna*, 233.

konačnici utjecala na kašnjenje ili nemogućnost seljaka da prikupe tražena sredstva i dakako trzavica s lokalnom elitom.²⁵ Cjelokupan proces stvaranja čifluk-sahibija²⁶ dodatno je uzrokovao probleme na vojnom planu gdje su spahije u ratnim okolnostima napuštali vojne operacije pod izlikom sukoba s drugim lokalnim spahijama koji su prisvajali njihove posjede – to dovodi do opće raširenosti koruptivnih djelatnosti što su dodatno potiskivale provođenje reformskih nastojanja i pokušaja osiguravanja boljitka na provincijalnim razinama.²⁷ Korupcija je zahvaćala i više administrativne instance vlasti - primjerice novonastala birokracija školovana u Istanbulu stvorila je sustav korupcije u kojemu su službenici zauzvrat za svoje položaje morali davati mito, dočim je njihova pozicija bila gotovo nestabilna.²⁸

Prema mišljenju Roberta J. Donie i Johna V. A. Finea, iako su prije 1851. godine izbijale bune s vjersko-nacionalno-socijalnim karakteristikama, razdoblje do navedene godine generalno bi se u kontekstu Bosne trebalo promatrati kao vrijeme sukoba muslimanskog plemstva i središnje vlasti, dok bi razdoblje poslije 1851. godine bilo doba prvenstveno socijalnih sukoba seljačke populacije s lokalnim (muslimanskim) moćnicima.²⁹ U svjetlu pokretanja novih reformi 1848. godine uvela se tretina/trećina kao nova vrsta poreza kojom su seljacima nametnuta povišena davanja njihovim zemljoposjednicima. Tijekom idućeg desetljeća dogodilo se nekoliko manjih sukoba, ali značajna pobuna prouzrokovana sukobom zbog prikupljanja poreza (čitaj trećine) lokalnih moćnika izbila je tek 1858. godine. Prema mišljenju Galiba Šljive, osmanske vlasti su veoma dobro poznavale problematiku Bosanskog ejaleta i postojala je zainteresiranost da se svi uzročnici nezadovoljstva razriješe. Ipak, prepreke se nisu dovoljno sustavno rješavale na provincijalnim razinama, ali niti na lokalnim. Pobuna iz 1858. godine smirena je naplaćivanjem kazne bosanskog valije³⁰ Kjani-paše Bihaćkom kajmakamu (upravitelju okruga), istovremeno zarobljavajući nekolicinu pripadnika bune. Ono

²⁵ Sustav čitluka podrazumijevao je da se u promijenjenim odnosima između osobe koja ima prava na zemlju i prikupljanje poreza te osobe koja obrađuje zemlju pojavljuje treća osoba/posrednik – sustav zakupa/podzakupa trećine. Vlasnik od takvog sustava nije imao pretjerane financijske koristi, ali ako je bio vlasnik većih posjednih čestica bilo mu je lakše prikupljati sredstva. U vidu takvih izmijenjenih odnosa dolazi do pojave prebjega na drugi posjed. Možda najjednostavnije kazano ovakva situacija omogućuje čifluk-sahibijama (veleposjednicima) unutar agrarne proizvodnje stvaranje velikih posjeda koji su izuzeti od određenih poreznih davanja ili su ona znatno umanjena. U procesu čiflučenja sudjelovali su mnogi spahije, kao i mnoštvo viših vojnih dužnosnika, uz trgovce i zanatlije; Izet Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu (1839.-1878.)* (Tuzla: Ju arhiv Tuzlanskog kantona Tuzla i Društvo arhivskih zaposlenika Tuzle, 2013), 41-51; Pobuna iz 1849. godine zasigurno je posljednji pokušaj da se bosansko plemstvo vojno izbori za vlastite privilegije, no njihovoj buni stao je na kraj upravo Omer-paša Latas. Mnogi pobunjenici konačno su poslani na izdržavanje kazni u Anatoliju; Malcolm, *Bosna*, 233.

²⁶ Vlasnik/gospodar posjeda u čiflučkom sustavu.

²⁷ Šabotić, *Agrarne prilike*, 54-55.

²⁸ Stavrianos, *The Balkans*, 382-383.

²⁹ Robert J. Donia, John V. A. Fine, *Bosna i Hercegovina: iznevjerena tradicija* (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2011), 60.

³⁰ U administrativnom smislu upravitelj pokrajine, u ovom slučaju Bosanskog ejaleta.

što je ostalo kao otvoreno pitanje, odnosno nerazriješena stavka jesu uzročne postavke podizanja bune – prekomjerno i dobrim dijelom nasilno prikupljanje financijskih sredstava i ostalih oblika dažbina od seljaštva.³¹

Bosanskohercegovački teritorij svoju konačnu administrativnu preinaku doživljava uvođenjem vilajetske raspodjele Carskih teritorija 1865. godine. Bosna je u narednom periodu postala pravno uređena administrativna cjelina na čijem se čelu nalazio prvotno valiija Šerif Osman-paša,³² kao carski namjesnik, uz jasno definiranu cjelokupnu vilajetsku upravu s više pozicija od kojih se mogu istaknuti pomoćnik valiije, upravitelj financija i brojni drugi. No, nakon odlaska Šerif Osman-paše u Bosanskom vilajetu dolazi do izmjene čak 12 valiija do okupacije 1878. godine. Mnoge od njih karakterizira nepoznavanje prilika u Bosni, kao niti volja da se išta značajnije promijeni, dočim su posjedovali itekako značajne ovlasti kojima su mogli izravno djelovati u političko-socijalnim problematičnim prilikama godinama prije i za vrijeme Ustanka.³³

4.3. Istočno pitanje i godina promjena

Političko-upravne poteškoće i ratni gubici Osmanskoga Carstva otvorile su svojevrsan vakuum ponajprije u interesnim zonama Jugoistočne Europe i zemalja Bliskog Istoka – otuda nastaje termin Istočno pitanje, jer upravo njime se obuhvaća problematika događaja i međunarodnih odnosa između europskih država koje podrazumijeva razdoblje kraja 18. te sam početak 20. stoljeća. Države koje su u danom povijesnom periodu pokušale utjecati, okoristiti se ili ovladati teritorijima Osmanske države jesu Habsburška Monarhija, Rusko Carstvo, Velika Britanija i Francuska te u posljednjem periodu i Njemačka.³⁴ Posljedično, Bosanski vilajet bio

³¹ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću/ studije i članci* (Tešanj: Planjax komerc, 2016), 217; 253-259.

³² U vrijeme njegove uprave Bosna se razvija u više stavki od kojih se ističe izgradnja infrastrukture, putova, reformi školstva, tiskanja novina i slično.

³³ Azem Kožar, „Bosanskohercegovačke valiije u zadnjem desetljeću osmanske uprave“, u *Povijesni zbornik/ godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, ur. Pavo Živković (Osijek: Odsjek za povijest – Filozofski fakultet Osijek, 2006./2007.), 95-98;111-113.

³⁴ Potezi kojima su se države u okolici služile spram Osmanskoga Carstva uključivalo je širok dijapazon konkretnih akcija, poput vojnog uplitanja Ruskog Carstva 1853. ili 1876. godine, ili pomoći ustanicima u naoružavanju te njihovoj organizaciji (Crna Gora, Srbija i Habsburška Monarhija), no nezaobilazno i zbrinjavanju izbjeglica (u kontekstu ovoga rada Habsburška Monarhija). Stavovi navedenih država su se tijekom vremena mijenjala, a sastojala su se od pomoći Osmanskoj državi u vidu organizacije novih reformi, sprječavanju sukoba s kršćanima ili pak pakosnom djelovanju protivno Osmanskome Carstvu u svrhu postizanja vlastitih teritorijalno-političkih interesa. U stvari gubitak habsburške politike u predvođenju njemačkog ujedinjenja, kao i poraz na talijanskom ratištu 1869. godine potpomogli su zaokretanju pažnje na Osmansko Carstvo; Erich Zöllner, Therese Schüssel, *Povijest Austrije*, prev. Ana Vlatka Dujčić, Sanja Ledinić (Zagreb: Barbat, 1997), 262-263. S druge strane Rusko Carstvo uvidjelo je mogućnosti koje nude razmirice na prostoru Osmanske države – primjerice, izlaz na toplo more

je okružen političkim silama koje su isto tako za cilj imale odijeliti prostor današnje Bosne i Hercegovine te Sandžaka od osmanske uprave – tu se prije svega misli na Kneževinu Srbiju i Kneževinu Crnu Goru, uz dakako popratno kasnije djelovanje Habsburške Monarhije i Ruskoga Carstva.³⁵ Uz višegodišnje unutarnje političko-ekonomske probleme popraćene brojnim ustancima i drugim sukobima, pa i određene nemogućnosti uspostavljanja potpune transformacije Osmanske države u građansko društvo, gdje primjerice u Bosanskom vilajetu još uvijek lokalni moćnici posjeduju znakovite povlastice i ulogu, dva događaja utjecala su da čitava situacija dostigne točku usijanja.

Naime, prvi događaj poznat je pod imenom „Podgorička afera“ u kojemu su lokalni muslimani usmrtili dvadesetak crnogorskih trgovaca na području Podgorice. Taj sukob pružio je izliku osmanskim vlastima da povise broj vojnika na granici s Crnom Gorom, dok je istovremeno crnogorski knez Nikola I. Petrović Njegoš izravno tražio pomoć Monarhije i Ruskoga Carstva. Habsburška Monarhija je od tada aktivno sudjelovala kao posrednik između kršćana i osmanskih vlasti, čime se u stvari htjelo istaknuti kako upravo Monarhija predstavlja političku silnicu koja posjeduje sve potrebne stavke zaštite i poznavanja problematike kršćanskoga stanovništva, a koje Porta „nije uspijevala“ u konačnici dugoročno razriješiti. Istovremeno zabilježeno je brojnije doseljavanje istočnohercegovačkih pravoslavaca u Crnu Goru zbog neizdrživog tlačenja. Oni su posredstvom habsburške vlade vraćeni u svoja izvorna prebivališta, a vratili su se dakako s oružjem, municijom i hranom što je osigurala Crna Gora.³⁶ To je posljedično presudno utjecalo na podizanje i rasplamsavanje ustanka brojnih hercegovačkih pravoslavaca. Drugi događaj koji je veoma važan za daljnji razvitak neodrživog stanja na prostoru Bosne i Hercegovine jest posjet cara Franje Josipa I. Dalmaciji, gdje se susreo s predstavnicima katoličkog hercegovačkog stanovništva, kao i predstavnicima istočnohercegovačkih pravoslavaca koji su otvoreno tražili pomoć Monarhije u borbi protiv osmanskih vlasti. Car je posjet organizirao na način da je putovao uz bosanskohercegovačku granicu, a krajnji cilj bio je ojačati ideju mogućnosti habsburške okupacije kojom bi Monarhija postala još više politički utjecajna na balkanskom prostoru.³⁷

i tako aktivniju uključenost u svjetsku trgovinsku razmjenu. Glavna ideološka podloga ruske politike sastojala se od podupiranja panslavističkog segmenta prisutnog među mnogim južnoslavenskim narodima, poglavito narodima s pravoslavnom većinom, jer se uz ruskoga cara kao glavni saveznik nalazila Pravoslavna crkva; Alexis Heraclides, Ada Dialla, *Humanitarian Intervention in the Long Nineteenth Century/ Setting the Precedent* (Manchester: Manchester University Press, 2015), 169-172.

³⁵ Dušan Musa, *Hercegovački ustanak 1875.-1878./ Akteri, istine i zablude* (Ljubuški: Rabic, 2019), 94-97.

³⁶ Mihovil Mandić, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine (1878.)* (Zagreb: Matica hrvatska, 1910), 7-9;

³⁷ Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade/ II. dio (1739-1878.)*, Pretisak 1. izdanja (Zagreb: J. Studničke i druga., 2009), 111-113.

5. Samovolja i bezvlade

5.1. Diferencijacija stanovništva

Suživot triju najbrojnijih vjerskih zajednica na prostoru Bosanskog vilajeta kroz čitavo stoljeće prolazi kroz etape jačih i slabijih trvenja. Njihov međudnos obilježen je dakako socijalnim/društvenim postavkama, gdje muslimani obuhvaćaju zemljoposjednički i političko-ekonomski primat u gradovima i bosanskoj provinciji s većinski slobodnim seljacima. Kršćani pak čine razmjerno veći broj seljaka koji se, unatoč državnim pokušajima transformacije, nalaze u svojevrsnim feudalnim/kmetskim odnosima prema muslimanskim zemljoposjednicima, dočim je broj slobodnih seljaka znatno manji. S vremenom dolazi do određenog boljitka položaja kršćana na razini Osmanske države i stvara se sloj trgovaca i zanatlija koji šire svoje poslove na inozemstvo te posluju po čitavom teritoriju Carstva, pa tako uspijevaju ostvariti finansijski profit.³⁸

U kontekstu edukacije, iako u širim okvirima Osmanskoga Carstva dolazi do modernizacije školstva polovicom stoljeća, sve škole u Bosanskom vilajetu su u pravilu pod kontrolom sustava mileta (vjerskih samoupravnih priznatih zajednica – primjerice pravoslavni milet). Prema navodima Marka Pinsona, 1875. godine postojalo je svega deset škola koje su nudile obrazovanje višeg ranga od osnovne škole. Pinson isto tako tvrdi kako je 10% djece u čitavom Bosanskom vilajetu u tom trenutku pohađalo osnovnu školu, gdje od 38 000 mladih samo 4000 čine kršćani, dok većina djece niti ne pohađa više obrazovanje.³⁹ Takva situacija je donekle vezana uz pokroviteljstva koje je Osmanska država pružala muslimanskom sustavu sudova i škola, dok su pravoslavni i katolički mileti funkcionirali s pomoću sredstava svojih vjernika, kao i inozemnim donacijama - u kasnijem razdoblju ponajviše radi obnove prostorija u kojima se odvijala nastava.⁴⁰ Važno je napomenuti kako su se glavešine pravoslavnog mileta, uz mnoge prvake islama u Bosni isto tako bunili protiv mnogih reformi koje je Carstvo provodilo. Razlog tomu ogleda se ponajprije u krajnjem cilju reformi – sekularizaciji, čime bi

³⁸ Trgovci su plaćali znatno manje poreze negoli seljaci, stoga Ekmečić tvrdi kako oni porezne boljke nisu osjetili do 1875. godine kada se pokreće Ustanak; Milorad Ekmečić, „Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875-1878“, u *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine*, sv. 1, ur. Rade Petrović (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977), 50-54.

³⁹ Mark Pinson, *The Muslims of Bosnia-Herzegovina/ The Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia* (Cambridge: Harvard University Press, 1994), 66-67.

⁴⁰ Donia, Fine, *Bosna i Hercegovina*, 60-63; O vezanosti Pravoslavne crkve i školstva u Bosanskom vilajetu pogledati: Borivoje Milošević, „The Serbia Orthodox Church and Serbian Education in Bosnia and Herzegovina in the Last Century of Ottoman Rule“, *Journal of Historical Researches* 31 (2020): 131-149.

vjera po definiciji postala odvojena od države, odnosno aparata uprave te bi izgubila svoj povlašteni status.⁴¹

Ako se promatra Osmansko Carstvo u cjelini kršćanima je od 1856. godine dopušteno u nekim krajevima graditi crkve,⁴² otvarati vlastite škole, kao i u određenom vidu sudjelovati u ponekim razinama vlasti, poput lokalne razine (uglavnom na nivou sela ili općine). No, unatoč napretku koji se tijekom vremena kristalizira intenziviraju se međusobna neprijateljstva muslimana i kršćana, što je prvenstveno vidljivo na razini čitave države u njezinim europskim okvirima u vrijeme kada nacionalni pokreti provode sukobe za neovisnost od osmanske vlasti. Posljedično, takvi ustanički sukobi doveli su do razmjena stanovništva, kao i do prisilnog iseljavanja mnogih muslimana. To se ponajviše odnosi na muslimansku populaciju s prostora Grčke, Srbije i Crne Gore koji su onda naseljeni uglavnom na europske teritorije Osmanske države, uključujući prostor Bosne, ali i Anatoliju.⁴³

5.2 Nasilje tijekom ubiranja poreza

Promatrajući izvore nameću se dvije stavke kojima izbjeglice opravdavaju vlastiti nesnosan položaj na tlu Bosanske krajine, a to su primarno desetina i trećina. Gotovo svako saslušanje koje su vojnokrajški službenici održali uvelike jasno i precizno navodi dva primarna porezna opterećenja te načine njihovoga prikupljanja kao glavnu bit apatije i loših životnih

⁴¹ Charles Jelavich, Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920* (Washington, University of Wahington Press, 1977), 100; Tijekom 1874. godine zabranjene su crkvena i školska autonomija. Cilj vlasti bio je organizirati te dvije stavke u tzv. komitete kako bi mogli neposredno utjecati i upravljati. Prema Ekmečiću, riječ je o paradoksu gdje osmanske vlasti pokušavaju transformirati društvo stvarajući institucije zapadnog tipa, dočim u isto vrijeme ostavljaju stari socijalni poredak; Ekmečić, „Istorijski značaj“, 55. Nezadovoljstvo se kod visokopozicioniranih muslimana moglo veoma jasno vidjeti tijekom 1859. godine kada je otkrivena urota protiv sultana Abdul Medžida I. i njegovih ministara. Skupina od otprilike 40 vojnih časnika, islamskih teologa i studenata je uhapšena i ispitana. Utvrdilo se kako su glavni razlozi njihovog nezadovoljstva i nastupanja protiv osmanske vlasti bili dekreti iz 1839. i 1856. godine u kojima se proklamira jednakost između kršćana i muslimana. Vodeći teološko-duhovni član dotične skupine bio je Šeik Ahmed koji je navedena dva dekreta proglasio protivnima šerijatu, kao i izravnom posljedicom uplitanja stranih sila; Roderic H. Davison, „Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century“, *The American Historical Review* 4/59 (1954): 861.

⁴² Najrelevantniji prikaz kapitalne izgradnje i otvaranja pravoslavnih crkvi nalaze se u gradovima Mostaru i Sarajevu početkom 1870-ih godina; Hannes Grandits, *The End of Ottoman Rule in Bosnia/ Conflicting Agencies and Imperial Appropriations* (London i New York: Routledge, 2022), 7; Andrija Nikić navodi dokument *Spomenicu* u kojemu su detaljno raspisane molbe pomoći katoličkog biskupa Barišića upućene vrhu Habsburške države. Dokument donosi zapisku o pitanjima nameta i problematike s kojom se katolici susreću u Bosni. U kontekstu gradnje novih crkava ili obnove već izgrađenih biskup Barišić progovara kako im gradnja novih sakralnih građevina nije dopuštena, dočim najviše novčanih sredstava troše na potraživanje dozvole za obnovu, što prema navodu bude skuplje negoli sam proces obnove. Biskup napominje kako izgradnju svake dodatne građevine (poput konjušnice ili župne kuće) franjevci veoma skupo plaćaju, a kako bi uopće pridobili suca bez čijeg dopuštenja ne smiju ništa slično napraviti, tada iste potplaćuju. Zbog nedostatka broja crkava katolički svećenici često održavaju misna slavlja na otvorenom, dočim im je zvonjava dopuštena u dvije crkve (tri pak nije); Nikić, *Kratka povijest*, 240-241.

⁴³ Natali Klejer, Gzavije Bugarel, *Muslimani jugoistočne Europe/ Od imperija do balkanskih država*, preveo Marko Božić (Novi Sad: Akademska knjiga, 2020), 44-49.

uvjeta zbog kojih su prešli na teritorij Vojne krajine.⁴⁴ Uviđajući brojne pokušaje osmanske države da u vlastitome susjedstvu udobrovolji političke velesile po pitanju ravnopravnosti kršćana i muslimana, ali i smirivanju unutarnjih tenzija, takvi procesi uvelike nisu odgovarali primjenama istovjetnog unutar stvarne slike lokalnih prilika Bosanskog vilajeta – s naglaskom na Bosansku krajinu.⁴⁵ Unutar većine svjedočanstava izbjeglica mogu se izdvojiti slučajevi u kojima pojedinci opisuju vrijeme u godini kada službenici ili pak zemljoposjednici dolaze po prihode što su im zakonom dužni isplatiti. Jedan od izbjeglica iz sela Prusci nedaleko od Novi Grada tako iznosi:

Kao svi kršćani u Bosni, tako moradosmo i mi uz prevelike zakonom određene terete, jošte svakojake druge samovoljne namete koli desetarah toli naših spahijah podnositi. Ovi bi nam oduzimali mnogo više, negoli je zakonito određeno bilo, a postupahu kod toga pobiranja poreza tolikom okrutnosti, koja se samo u Turskoj⁴⁶ jošte dogoditi mogu.⁴⁷

Kod drugih su također prisutni isti oblici frustracije zbog vlastitoga položaja, poput seljaka iz mjesta Bjelajci južnije od Kozarske Dubice:

[...] koji bi imali pravo uzeti trećinu, uzima si polovinu i nebaziruć se na prigovore dotičnog kmeta, jer on kmetu tom prigodom izjavi 'da je zemlja njegova i da on od iste uzeti si može što hoće'.⁴⁸

⁴⁴ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik L. G., 03. rujna 1875. godine; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik M. G., 14. rujna 1875. godine; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik P. V., 08. rujna 1875. godine; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, Zapisnik S. Š., 12. rujna 1875. godine; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, Zapisnik J. J., 07. rujna 1875. godine.

⁴⁵ Visoka razina autonomnosti lokalnih zemljoposjednika u odnosu na središnju vlast ujedno je posljedica povijesnog razvitka Bosanske krajine. Zbog blizine pograničja s Vojnom krajinom lokalni zemljoposjednici često su prvi dobrovoljno stupali u zaštitu vlastitih posjeda tijekom osmansko-habsburških ratova, ali i mnogih ustanaka/hajduka. Ono što je dapače i razumljivo jest veoma visoka koncentracija tzv. begovskih obitelji koje su tijekom stoljeća, iako malobrojne, okrupnjavale vlastita zemljišta, kao i sudjelovale u obnašanju vojničkih i političko-administrativnih dužnosti; Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003), 201-202.

⁴⁶ *Turska* je pojam kojim se označavalo čitavo Osmansko Carstvo, dočim se u izvorima pojam *Turci* ne odnosi nužno na pripadnike turskog etničkog korpusa, već isto tako na sve muslimane koji naseljavaju Bosanski vilajet (bila riječ o seljacima, trgovcima, zemljoposjednicima ili vojnicima), kao i izvan granica vilajeta u okviru Osmanske države. Osim pojma *Turci*, u izvorima je čest pojam *muhamedovci*, čime se jasno naznačuju sljedbenici islama i vjerske razlike.

⁴⁷ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, Zapisnik T. M., 11. rujna 1875. godine.

⁴⁸ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik V. B., 29. kolovoza 1875. godine.

*Mi bi zadovoljni bili kada bi zakupnici desetine kakovu u i spahije trećinu od nas zakonito pobiralo, kao što carsku miriju pravedno od nas pobiraju, zli zakupnik desetine neuzimlje od godišnjeg prihoda samo desetinu nego polovinu kakovoga draga pako prihoda uzme si opet spaja u ime trećine, nami pako ništa neostaje, pa ako bješe ovoj dvojici kojigod od nas radi ove nečovječnosti i nepravednosti potužio, da bi nam ovi svagda nemilno srdno odgovorili, ti si moj kmet, što uradiš to je moje i imam tu moć da te iz kuće izjeram.*⁴⁹

U literaturi i izvorima riječ *samovolja* najčešće se spominje u kontekstu žalbi na skupljanje poreza i ostalih nameta te se njome eksplicitno pokušava naznačiti izbjeglička socijalna problematika na prostoru Bosanske krajine.⁵⁰ Osmansko Carstvo tijekom druge polovice 19. stoljeća upada u sve veće financijske troškove kojima pokušava modernizirati državu, a prema Ekmečiću pokazatelj takvih ekonomskih gibanja vidljiv je na lokalnoj razini posebice od 1872. godine kada na nivou Bosanskog vilajeta svake naredne godine dolazi do povećanja konačnog iznosa desetine koja se zasebno računala za svako selo. Konačno ukidanjem unutarnjih carina državna vlast formira zakon kojemu je cilj nadoknaditi istovjetne prihode tzv. desetinskom četvrtinom. Time se desetina dodatno povisila, pa Ekmečić navodi kako je u stvari riječ o osmini⁵¹, što isto tako prokazuju izbjeglice u svojim svjedočanstvima:

*U ime velikih državnih i spahijskih daća oduzimali bi nam sve što mogoše, jerbo nismo više kadri bili iste sami zivati, jerbo je taj danak uslied iznajmljivanja znatno narasao bio. Državi moradosmo davati osminu, a spahijama trećinu svih naših plodiva, koje su zakupnici po volji procijenjivali i u gotovu novcu od nas utjerivali.*⁵²

Proces prikupljanja budio je znatna ogorčenja seljaka koji često nisu imali drugog izbora nego pružiti što se od njih traži – to je razlog zašto jedan od izbjeglica navodi kako u Bosni postoje *dva gospodara, beg i spahija*.⁵³ Značajan dokument koji se pruža za proučavanje vrsta

⁴⁹ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik S. M., 07. rujna 1875. godine.

⁵⁰ *Samovolja* se istovjetno odnosi na druge oblike ponašanja zemljoposjednika i službenika naspram seljacima o kojima će nešto više pažnje biti posvećeno u kasnijim potpoglavljima.

⁵¹ S 10% se započelo računati na 12.5%. Tek tijekom 1876. godine je osmina ukinuta; Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875-1875* (Sarajevo: Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, 1960), 19-25;

⁵² ; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik M. B., 31. kolovoza 1875. godine.

⁵³ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, Zapisnik C. P., 18. rujna 1875. godine.

nameta i njihovom prikupljanju jest napisao hercegovački franjevac Paškal Buconjić. Iako sve vrste nameta nisu jednake po broju i vrsti u čitavom vilajetu, nego se razlikuju u pojedinim sandžacima, ipak fra Buconjićev dokument pruža veoma zanimljivu percepciju. Dakle, proces zakupa/podzakupa omogućavao je zainteresiranim pojedincima da na licitaciji kupe pravo ubiranja po načelu tko ponudi višu cifru, a zatim je slijedila procedura obilaženja i prikupljanja sredstava po selima, gdje mnogi pokušavaju iskoristiti sustav na način da uz ono što duguju državi nametnu više kako bi i oni financijski profitirali.⁵⁴ Izbjeglice također pružaju veoma konkretne primjere kakvim su se točno okrutnostima pojedini službenici ili zemljoposjednici služili u vidu prikupljanja različitih vrsta poreza, a to prije svega podrazumijeva nanošenje fizičkih ozljeda, kao i druge vrste prisile i ponižavanja u cilju da prikupe željene prihode – poput zatvaranja u svinjce, kokošinjce ili druge prostorije;

*Moj spahija Ahmed Čaušević iz Dubice, došao prošle godine 3 dana prvo božića u moju kuću, zahtjevao od mene pošto sam ga naravno prije pogostio, u ime sitnoga poreza novacah, nu pošto mu ja takovih dati mogao nisam iztukao me je i zatvorio u svinjac.*⁵⁵

*Događaj se je zbio, da su Turci nas na kućni tavan zatvorili, pod nama vlažnim sienom ili slamom vatru podpalili, i nas dimom tako dugo gušiti dali, dok smo se pripravnimi očitovali naše posljednje blago prodati i ucjenjenu svotu njima namiriti.*⁵⁶

Saferskom naredbom iz 1859. godine međusobni odnosi čifčija-kmetova i čifluk-sahibija konstatirani su na njihovom međusobnom sklapanju ugovora koji nije nadgledan od

⁵⁴ Kako ne bi nužno morali konstantno preračunavati traženi iznos na svim mjestima koja su zakupili spahije/zakupci/podzakupci određivali su desetinu približno zbog čega su mnogi seljaci vjerojatno morali dati više nego je bilo potrebno. Desetina (odnosno osmina) ubirala se za sve žitarice, duhan, sijeno, grožđe, voće i povrće. Fra Buconjić donosi popis poreza koje su hercegovački kršćani morali isplaćivati. Ovdje ću navesti neke od njih: *đumruk* (izravna carina) znale su se čak dva puta u kratkom vremenskom roku popisati sve parcele s duhanom, a poreze su često samovoljno utjerivali lokalni moćnici bez da je to država tražila. Isto se provodilo za vino i rakiju. Od drugih vrsta poreza prisutni su zemljarina (premjeravanje zemlje i određivanje njezine vrijednosti, a za određenu vrijednost vlasnik zemlje mora dati porez), kućarina, travarina (porez na brdske pašnjake gdje seljaci ljeti odvođe stoku), *agnam* (namet na sitnu stoku), *domucija* (porez na svaku veću svinju), između ostalog i *harač* (zemljišni porez i glavarina), te mnogi drugi oblici poreznih i fizičkih nameta koje je uglavnom plaćalo i odrađivalo kršćansko stanovništvo.; Andrija Nikić, „Paškal Buconjić“, 69-76

⁵⁵ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik P. K., 10. rujna 1875. godine; Spomen zatvaranja u prostor za svinje i maltretiranja radi zakupa spominje se u selu Turjaci. Seljak detaljnije opisuje događaj na način da nije imao dovoljno sredstava za predati vlastitome spahiji zbog čega ga je ovaj zatvorio u svinjac te naložio vatru kako bi ga gušio dimom i prisilio da nekako smogne skupiti ostatak novčanih sredstava; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, Zapisnik S. S., 08. rujna 1875. godine;

⁵⁶ Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, Zapisnik J. C., 11. rujna 1875. godine.

državnih službenika niti se pred istima uopće trebao dogovarati.⁵⁷ Novouspostavljenim odnosima trebao se zaštititi seljak od samovolje zemljoposjednika na način da je upravo zemljoposjednik bio zadužen za gradnju i održavanje seljačkih kuća, bilo mu je zabranjeno besplatno blagovati na seljakov račun, no možda najznačajnija zaštita koju je naredba trebala osigurati bila je nemogućnost nasilnog protjerivanja seljaka sa zemljišta (postoje iznimni slučajevi o kojima bi onda trebali raspravljati s državnim dužnosnicima).⁵⁸ Naime, seljaci kršćani nisu bili isključivo vezani za svoga zemljoposjednika i imali su slobodu kretanja, ali ovaj dokument trebao im je pružiti pravnu zaštitu. Često se radilo o disparatnim situacijama gdje su ta prava predstavljala pravnu stavku koja se jednostavno nije vršila, dok istovremeno mnogi seljaci nisu bili niti svjesni mogućnosti tužbi ili su u većini slučajeva od njih odustajali.⁵⁹ Prema tvrdnjama Hannesa Granditsa, čifčije-kmetovi/seljaci koji su živjeli i djelovali pod bogatijim i uglednijim čifluk-sahibijama često vlasnike posjeda nisu niti vidjeli. Naime, oni su živjeli najvjerojatnije u gradovima daleko od svojih zemljoposjeda te nisu seljacima stvarali dodatne pritiske/probleme, osim poreza koje su im bili dužni isplatiti. Seljaci su mogli od financijski stabilnijih čifluk-sahibija očekivati zaštitu i materijalnu pomoć. No, ako je riječ o zemljoposjedniku koji je siromašan ili pak posjeduje samo jedno zemljište, dolazilo bi do situacije da su mnogo češće obitali i sustavnije ugnjetavali vlastite seljake, što je s vremenom stvaralo snažniji otpor seljaka koji u vremenima loše žetve ili vremenskih nepogoda, kao i u situacijama kada je sve funkcioniralo, jednostavno nisu mogli skupiti dovoljno financijskih sredstava kako bi otplatili konstantno rastuće porezne namete.⁶⁰

⁵⁷ Posljedica takvih praksi sklapanja ugovornih odnosa rezultiralo je ponajprije većom ovisnosti seljaka o volji pojedinog zemljoposjednika.

⁵⁸ *Da smo mi samovolji turakah izveženi i da nami medju njimi po ovimi okolnostni obstanka nema jest da odveć poznata okolnost da mi keršćani nikakovog zemljišta neposjedujemo a i kuće koje su po nami velikim trudom sagradjene nemožemo za našu vlastnost smatrati, pošto je prošle godine spaija Smail Grozdenić iz Priedora svoje kmetove Jovu Reljana i Mijata Bunguru iz medjedja protjerao, koi su ostavili svoju kuću k spaiji Muinoviću u tursku gradišku kao kmetovi otići morali*; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, Zapisnik S. B., 07. rujna 1875. godine.

⁵⁹ Ekmečić, *Ustanak*, 12-13.

⁶⁰ Grandits, *Ottoman Rule*, 22-24; Izbjeglice donekle daju potvrdu ovakvoj percepciji; *Turci meni doduše ništa ukrali nisu, a nisu mi ni na žao ništa učinili, izim što bezdušno sav godišnji prihod u ime desetine te trećine uzimaju, tako da meni nikada ništa ostalo nije*; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik M. J., 07. rujna 1875. godine; *Meni turci nisu nikada krivo učinili niti su me ikada zlostavljali, jer sam ja njimi se svagda dobrom ričaju umisliti znao, samo mi je veoma žao na zakupnika desetine i spahiji, jer oni u ime desetine i trećine od mene nešto malo više uzimahu nego što ih ide*; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik V. K., 09. rujna 1875. godine.

5.3. Opresija ili ekscesi

Nasilje kao fenomen prisutno je diljem mnogih posjeda Bosanske krajine i stoga se pitanje radi li se o sustavnom ugnjetavanju ili nužno raširenim incidentima predstavlja u vidu validnoga. Izbjeglice dobrim dijelom pružaju precizne opise nasilja koje se dogodilo njima, njihovoj obitelji, susjedima te ljudima iz drugih seoskih mjesta. Kod ovakvih opisa važno je biti veoma oprezan, jer postoji mogućnost da su neki od njih dodatno razrađeni/osmišljeni kako bi se izbjeglice prikazale doista svakodnevno ugnjetavanima ili osobno napadnutima u nadi da bi im se posljedično omogućio ostanak u Vojnoj krajini. Ipak, s obzirom na poprilično veliku količinu saslušanja i opisa u kojima se donose epizode zlostavljanja osobe ili više njih, savjetujući se s literaturom, ukazao bih kako postoje mnogi oblici kojima se kristalizira i kanalizira nasilje muslimanskih zemljoposjednika i dužnosnika (pa donekle i običnog stanovništva) prema kršćanima (u ovom kontekstu pravoslavicima). Ugrubo bi se moglo podijeliti na fizičko nasilje, psihičko (primjerice psovanje ili vrijeđanje), pljačka i konačno najviši stupanj – ubojstvo. Fizičko nasilje i pljačka obično unutar zapisanih saslušanja dolaze u međuodnosnoj zavisnosti, što bi se značilo ako je došlo do pljačke, vjerojatnost za fizičko maltretiranje jest također na visokom nivou:

Kršćani zapostavljeni su turskom u svemu, jer nesmiju imati zemljišta, pokretni imetak kojega posjeduju nije od turakah ni najmanje siguran. Dočim je svakom turčinu dozvoljeno da može protuzakonito od kršćana oteti, kad mu je što volja [...] Isto tako nečovječno postupao je i nami kršćani i naš spahija Ibrahimbeg Ginić iz Banja Luke [...] tukao je kršćane uvijek a i mene je najmanje dvadeset putih zlostavljao kada bi u selo došao, toga što mu izmoći mogao nebi onoliko, - koliko je on zahtievao.⁶¹

Unutar drugog primjera razvidno je kako tzv. *samovolja* može dovesti do realizacije nasilja:

⁶¹ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik S. K., 08. rujna 1875. godine; *Osim toga oduzimali nam desetari i panduri po volji sve naše bolje stvari, koje im se kod nas sviđiše, a mi im se ne smjedosmo radi toga prigovoriti, niti se komu potužiti, jer bi u prvom slučaju zlostavljanju izvršeni, a u drugom hapšeni bili, ili pako nebi nas niti poslušali, jer kršćanin proti Turčinu nemože svjedočiti pred našim oblastima*; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, Zapisnik Z. K., 09. rujna 1875. godine; [...] *pošto se zaista zakupnik naći nije mogao, sami u zakup uzeti čemu se mi opiramo, nu bihački paša i kajmakam Kostajnički natjeraše nas napokon grožnjama i zlostavljanju na to privoljenje. Radi tog odpora pošalje bihački paša u naše obćine jedno 15-20 pandura, koji su kršćane plijenili i globarinami ucjenjivali, zlostavljali, i svaki mogući zulum činili [...]*; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, Zapisnik L. M., 14. rujna 1875. godine.

Prošle jeseni nadošao je Seido aga 12. iz turske Kostajnice u gornje seoce nahije Dubičke sa Kajmakata Kostajničkog k momemu stricu Peji Zlopitri u gornje seoce kao zakupnik desetine te je takovu od ovoga mojega strica zahtievao u većem iznosu nego što mu pripada, pa pošto ovaj moj stric u zahtjev zakupnikov pristati htio nije, dozvao je Seido aga 12 turakah, spekao jim je jedno janje i kupio rakije, a kada su se ovi dobro napili, zapovedio jim je, da izbiu mojega strica Peju Zlopitru što su oni i učinili, to sve učiniše u nazočnosti njegove braće Glige i Mile Zlopitre; nadalje izvor navodi još jedan slučaj nasilja koji je, prema njegovim navodima, počinio određeni spahija: Početkom mjeseca svibnja početkom i.g. došao jest spahija Alija Čanić iz Vojskove nahije i Kajmakata gradiškog poručio momemu ujaku Cviji Čadji iz Vojskove, da nekamu pošalje svojega konja, da se njemu posluži, nu pošto je konj ovega mojega ujaka u mlin odneo, to je moj ujak spahiji odvratio, da njegovoj želji udovoljiti nemože, pošto konja kod kuće nema. Nakon toga pošalje Čanić k momemu ujaku Čadji svojega slugu i pozove ga predase a kada je moj ujak pred njega došao, zapitao ga je on, da zašto moj ujak njemu konja poslao nije, našto mu moj ujak gore zrečeno odvratio, nu Alija Čanić u svojoj poznatoj krvoločnosti obori se na mojega ujaka Cviju Čadju uhvati ga za vrat i udavi ga.⁶²

O istome zločinu informacije pruža još jedan izvor:

Proti ovom nasilju turakah, keršćani pred oblastni nikakove zaštite nemaju, ako prem se oni često pridružuju. U dokaz da turci keršćane proti nasilju spaija, begovah i inih turakah u zaštitu neuzimaju, navadjam nekoliko primjera. Alija Čanić iz Banjaluke udavio je g. tek. u svom čardaku dne 24 svibnja Cviju Čadju iz Vojskove radi toga, što mu ovaj na begluk ići mogao nije, pa kada je radi ovoga zločina tužba kod kaimakama gradiškog podnešena, zatvorili su oni tobož Čanića, nu nakon nekoliko danah pustili su ga bezkaznjeno kući.⁶³

Ono što je vidljivo jest da su u pojedinim slučajevima sudbene vlasti reagirale na prijestupe i ubojstva, ali čini se kako niti u takvim situacijama nije postojala dosljedna politika

⁶² HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik M. P., 07. rujna 1875. godine; *Za primjer takovih nepravdi naradjam slučaj, koji se je meni ove godine oko našeg sv. Gjurgja dogodio, naime, da me je Turčin Bešlija Pavlinović kad sam od age ja tražio 20 groša, što mi je dugovao, maljem tako istukao, da sam od tog prebijanja 9 dana u krevetu ležati morao*; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik M. R., 02. rujna 1875. godine; Također postoje i drugačiji oblici maltretiranja, a ovdje bih naveo, osim fizičkog premlaćivanja, određeni slučaj sakaćenja pojedinca. Naime, izbjeglica tvrdi kako mu je njegov spahija *olovom* odsjekao komad lijevog uha; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, Zapisnik A. M., 05. rujna 1875. godine.

⁶³ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik S. K., 11. rujna 1875. godine.

zaštite seljaštva – iz primjera je vidljivo kako je okrivljenik naposljetku pušten iz zatvora. Promatrajući izvore činjenica je da izbjeglice svojim svjedočanstvima omogućavaju spomen mnogih vijesti o ubojstvima koja su se dogodila u Bosanskoj krajini, iako priličan broj ubojstava sadrži karakteristiku vjerske nesnošljivosti, izbjeglice isto tako potvrđuju vlastitim svjedočanstvima da su se zbila ubojstva u kojima vjerska razlika nije nužno glavni motiv:

Osim toga ubili su turci pred 3 godine Ignatija Ceprka iz [nerazumljivo] koji se je na naše duhove s pazara iz banjaluke vraćao gdje su ga turci koji su u polju radili od sela [pretpostavljam Zakupci] dočekali i ubili misleć valjda da pri sebi novaca imade. Milivoja Čučka ubili su turci Rovinci iz Berbira kad se je vraćao; sličnih ubojstva ima i više da čim se zlostavljanja rieč takova se kod nas dogadjaju skoro svakidan.⁶⁴

Petar, kod nas zvan Ilija, Brdar iz Dragotina zavadi se na trgu priedorskom s nekim Turčinom /Arnautom/ Aliverićem, i prigodom tom prosječe Turčin Brdaru trbuh tako , da on i dan danas njegdje bolestan leži. On, ako se pronade, i Dragotinčani, koji su onda na vašaru bili, mogu to posvjedočiti. Taj se je događaj dogodio početkom ovog mjeseca i to radi toga, što je Aliverić Brdaru konja oteti htio, čemu se je Brdar protivio. Drugi slučaj jest, da su Kozarački Turci Nikolu Ostoića – jer im je branio kvar praviti na njegovom zemljištu – ubili i to oko duhova naših. Ja sam to dočuo, onamo otišao i vidio mog prijatelja mrtva.⁶⁵

Od primjera pljački koje se nužno ne odnose na prikupljanje nameta i poreznih opterećenja navest ću dotični slučaj:

[...] osobito je u tom pogledu odlikovao se zloglasni Sali bulum Bimbaša koji je kršćane hvatao i vezao te od njih novac uzimao, a koji na slobodu pušten bio; navlastito sam ja rečenom Bimbaši platio za oslobodjenje jednom 5, a drugi put 2 dukata.⁶⁶

⁶⁴ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, Zapisnik D. K., 10. rujna 1875. godine.

⁶⁵ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik M. B., 31. kolovoza 1875. godine; Prisutno je i svjedočanstvo o premlaćivanju Jovana Maura na smrt zbog čega su na sud pozvana čak tridesetorica svjedoka. Naposljetku, zaključeno je kako optuženi musliman nije kriv za ubojstvo, već da je preminuli sam ispao iz kola koja su se kretala te tako preminuo; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik I. D., 11. rujna 1875. godine.

⁶⁶ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik S. M., 08. rujna 1875. godine.

Naime, svjedočanstvo u kojemu su tzv. *Turci/muhamedovci* otuđili pet konja dodatno produbljuje percepciju nepravednog položaja kršćana u svakodnevnom životu. Svjedok iz sela Uremovci (nedaleko od Kostajnice) tvrdi kako su seljani od kojih su konji ukradeni pokušali iste vratiti, što je završilo premlaćivanjem tih istih seljaka i nekažnjavanjem počinitelja, kao niti povratom ukradenih životinja.⁶⁷ Nadalje, najjednostavnijom formom psihičkog nasilja koje izbjeglice navode svakako bih predstavio vrijeđanje i zastrašivanje seljaka nasiljem, što se ponajviše očituje ako se seljaci pokušavaju oduprijeti plaćanju punine poreznih nameta jer, prema vlastitim tvrdnjama nisu za to sposobni:

*U proletje dodje mutezim tojest zakupnik desetina i spaija, da procenu prihod kojega će kmet u godini dobiti moći, kojom prigodom mnogo više procenu nego što je dotični plod vriedan, pa kada bi mu ja na oko rekao, da kmet onoga ploda dobiti moći neće, obsova bi mi dotičnik štogod i zapretio mi, da će mi glavu razlupati, ako šutio ne bi.*⁶⁸

Puljić smatra kako su ovakva i slična iskustva kršćana doista potvrda svojevrstne ukorijenjenosti *mržnje* muslimana spram katolika i pravoslavaca. Čitatelju iznosi više razloga kojima opravdava vlastite zaključke. Osim slučajeva koji se dotiču načina prikupljanja poreza, prezentira kako su na prostoru Hercegovačkog sandžaka postojale formirane zločinačke grupe koje su pljačkale katolike do te mjere da su napadali i njihove zaseoke. Kao konkretan primjer ukorijenjene mržnje navodi se ubojstvo sedmorice katolika i dva pravoslavca u Dubravama.⁶⁹ U kontekstu bosanskokrajiških izbjeglica nasilje socijalne prirode moglo bi se u većini slučajeva predstaviti kao posljedica koegzistencije više faktora, a to su prije svega političko-administrativna moć pojedinca uz pripadnost višem društvenom rangu (od kmetova-čifčija) u korelaciji s veoma izraženim vjerskim razlikama te, što Grandits tvrdi, količinom bogatstva pojedinog zemljoposjednika i njegovom učestalošću obilaska posjeda. Iako u nekim od zapisanih saslušanja izbjeglice opisuju zemljoposjednike epitetima poput krvoloka,⁷⁰ ipak

⁶⁷ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik I. D., 11. rujna 1875. godine.

⁶⁸ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik J. B., 07. rujna 1875. godine.

⁶⁹ Ivica Puljić, *Hrvati katolici donje Hercegovine i Istočna kriza/ Hercegovački ustanak 1875.-1878.* (Dubrovnik, Neum: Hercegtisak - Široki Brijeg, 2004), 160; U kontekstu veoma sličnog događaja naveo bih svjedočanstvo seoskog kneza u okolini Gradiške. Naime, dotični u svjedočanstvu navodi kako je sa svojim bratom krenuo iz sela te se zaputio u Gradišku, no napala ih je skupinama muslimana od kojih je zadobio isto tako fizičke ozljede. Konkretno oštricom je posječen po glavi, a oba brata su u konačnici opljačkana; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, Zapisnik L. G., 15. rujna 1875. godine.

⁷⁰ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik M. P., 07. rujna 1875. godine.

mnogi drugi u opisima svojih izvjava prokazuju zemljoposjednički sloj doista nezainteresiranim za siromaštvo vlastitih seljaka i njihovom nemogućnošću da prikupe tražena sredstva.⁷¹ Time se nudi prostor u kojemu se zemljoposjednika može promatrati donekle neupućenim ili pak nesvjesnim od poznavanja stvarnog stanja na terenu te negativnog učinka nasilnih epizoda koje su zasigurno imali utjecaja na Ustanak i migraciju. Diskriminacija i vjerska netolerancija su po svemu sudeći uvelike prisutne, no doima se da su takvi odnosi puno zamršeniji od svrstavanja nasilnih ili pak sličnih epizoda u kontekstu sustavne opresije i samo pod jednom karakteristikom, već čitavom sklopu društvenih, socijalnih i vjerskih faktora.⁷² Pojam koji se u tu svrhu koristi unutar literature jest (*turski*) *zulum* kojim se objedinjuju različite stavke navedene problematike zemljoposjedničke *samovolje* uz svaki eksces/vrstu nasilja koju su seljaci proživjeli ili su pak nečemu takvom svjedočili.⁷³

5.4. Nepravедnost

U ranijim potpoglavljima navedeno je da su kršćanski seljaci posjedovali pravnu zaštitu od mnogih (ne)djela koje su unatoč istome poduzimali zemljoposjednici i službenici. Stavka koja se možda ne doima pretjerano značajnom jest, uz postupke različitih prisila i maltretiranja, mogućnost da vlasnici zemljišta posjećuju vlastite seljake u njihovom domu i kod njih se goste hranom i pićem. Mnoge izbjeglice svjedoče kako su uz visoke porezne namete morali na traženje zemljoposjednika iznijeti namirnice od kojih su se i sami suzdržavali, dakako zbog vlastitog siromaštva. Takvi i slično događaji budili su kod seljaka osjećaj poniženosti koji se uz ostale nedaće nužno produbljavao:

⁷¹ *Tako sam ja vidio da je mirdjija Čauš Koić iz Dubice barem 20 putih mojega susjeda Jašima Vidovića toga radi nemilo tukao, što mu ovaj velikoga siromaštva radi nije mogao izmoći poreza, ali na pritužbe Vidovića nehtjedoše turske oblasti Koića radi toga nasilja kazniti*; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, Zapisnik J. L., 14. rujna 1875. godine.

⁷² Kratki citat koji će ponajbolje prikazati stanje bosanskokrajiškog sela spominje se u jednom od saslušanja gdje spahija Nasi-beg Cerić jasno riječima naznačuje vlastiti položaj i moć koju posjeduje spram seljaka: *da on je naš bog*; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik D. C., 01. rujna 1875. godine. No, važno je napomenuti da u pojedinim dijelovima Bosanskog vilajeta dolazi i do zajedničkih nastupanja kršćanskog i muslimanskog seljaštva protiv visoke porezne politike i čestih utjerivanja poreza, primjerice u okolici Mostara. Druga važna stavka jest molba koju su Porti poslali pripadnici različitih muslimanskih društvenih slojeva (trgovci, begovi, age i drugi) tražeći hitne izmjene u olakšanju trgovine spram Vojne krajine, oslobađanjem od novog zemljišnog poreza i osmine kako se ne bi dodatno opterećivalo seljaštvo jer prijeti opasnost od velikih nemira, pa čak i otvorene pobune. Potpisnici molbe (među kojima su možda bili i neki od kršćanskih predstavnika) bili su iz sarajevskog sandžaka; Ekmečić, „Istorijski značaj“, 56; Ekmečić, *Ustanak*, 74.

⁷³ Osim učestale pojave u izvorima, točnije zapisnicima saslušanja izbjeglica, isto tako ga u svojim djelima koriste Ivica Puljić, Andrija Nikić i Dušan Musa.

*Moj spaija Salibeg Ibrahimović kada k meni u kuću dodje, zapoveda mi da mu piliće i janjce pečem i da ga napajam jer veli da mi je to dužnost kmetka [...]*⁷⁴

*[...] tako je kod mene spahija Ibrahim Đabulanić iz Banjaluke došao, te sam mu morao tuku i ovna zaklati, prem je on sa svojim subašom došao; učinio. Ono što preostane to prima pobaca, dok turčin večera, nasmijem ja ni pljunuti, jerbo učinim li to, odma se za nož laća, da me posječe.*⁷⁵

Izbjeglice su putem svjedočanstava ostavili spomene i na slučajeve koji se odnose na brojne otmice, pokušaje napastovanja i seksualna zlostavljanja djevojaka i žena s prostora Bosanske krajine. Mnoga saslušanja navode slučajeve koji su im poznati iz prve ruke (rodbinski krug), glasine iz okolnih mjesta ili su pak svjedočili nekom od prethodno navedenih slučajeva. Prema izvorima, ovakvi slučajevi često su rezultirali skrivanjem djevojaka izvan sela po šumama ili prilaganjem pravne tužbe kod suca (*kadije*) koji je po zakonu imao ovlasti osuditi počinitelja. Očigledno je tu dolazilo do problema jer izvori napominju kako niti jedna osoba nije u stvari zakonski procesuirana i naposljetku kažnjena:

*Silovanja i oskrvrnjenje naših djevojaka i ženah jest na dnevnom redu, pa sve ti Turci čine a ne budu ni kažnjeni. Tako je šerif /:sluga:/ Velima age u Gerbavcu pred nekoliko mjeseci, kad je ista k svojoj materi išla na putu uhvatio Mirosavu Kljaić istu silovao a zatim jošte tako zlostavljao, da je ista sva kervava kući došla*⁷⁶;

Daljnja sramota koju Turci kod nas čine jest ta, da od Turčina liepša žena ili djevojka sigurna nije. Oni jih silovitim načinom odvedu i obezčaste, ter onda opet roditeljem povrati. Tako odvedoše i silovaše Turci iz Kuljana Kostajničkog okružja kćeri Janka i Marka

⁷⁴ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik S. K., 07. rujna 1875. godine; [...] kao što je moj spaija Houseinbeg Krupić iz Krupe Kaimakata u Bihaćuk meni prošle zime došao, da pošto sam ga ja po njegovoj volji nahranio i napojio [...]; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik P. Š., 09. rujna 1875. godine.

⁷⁵ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik M. B., 07. rujna 1875. godine; Slične iskaze o nenajavljenom upadu zemljoposjednika ili službenika u domove seljaka zahtijevajući hranu i piće možemo putem svjedočanstava prepoznati na više različitih mjesta. Neka od njih su selo Vrbaška u okolici Bosanske Gradiške, mjesto Turjaci blizu Banja Luke i selo Jelovac nedaleko od Prijedora; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, Zapisnik S. Š., 12. rujna 1875. godine; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, Zapisnik S. S., 08. rujna 1875. godine; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik P. K., 10. rujna 1875. godine.

⁷⁶ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, Zapisnik J. P., 19. rujna 1875. godine.

*Marinkovića iz Kuljana i te dvie djevojke nalaze jošte i dan danas kod Turaka, a roditelji jim cvile i jadikuju*⁷⁷;

*Dopadali se Turčinu žena ili djevojka kojega hrišćana tojmu on mora imati, opre li se pako otac ili muž to jao njemu i pomagaj jerbo ga Turčin do taj mah previjanja dok ga on zgodan esas nemlati neubije, radi toga ubili su Turci prie jedno 8 godina Molivoja Čaćka i njegovu jerinicu iz Slapara.*⁷⁸

Opća percepcija seljaka nakon doživljaja srodnih vrsta nasilja zacijelo je utjecala na stvaranje dodatnog ozračja dubokog nepovjerenja, a koje se očitovalo ne samo spram zemljoposjednika i državnih službenika (prije svega pripadnika sudova), nego i cjelokupnu osmansku vlast i njezine pokušaje reformi.⁷⁹ Povjerenje koje je Osmansko Carstvo pokušalo stvoriti između kršćana i vlasti zasigurno je bilo ugroženo sudjelovanjem lokalnih moćnika (muslimana) koji su iz više razloga prekidali tu sponu onemogućujući pritom kršćanskim seljacima da zadobiju bolji pravni, ali i socijalni položaj. Čini se da svjedočanstva, osim negativne percepcije lokalnih sudskih okružja, istovjetnom negativnošću povezivali međumuslimanske krugove moćnika i službenika, ali i sasvim običnog muslimanskog puka, da se neće međusobno sudski goniti niti kažnjavati. U kontekstu kršćansko-muslimanskih odnosa u slučaju da kršćanin tuži muslimana (nebitno kojeg društvenog ranga), prema iskustvima i mišljenju bosanskokrajiskih kršćanskih seljaka, zasigurno će biti pušten ili na slobodu ili mu se pak neće niti suditi:

*Poznat mi je slučaj gdje je prošle godine Ibro Karasubaša, Salibega Ibrahimovića iz Banjaluke oko podne jednog dana koga se nesiećam, silovao ženu Ivana Romića iz Biekovca, koji je ovo Salibegu Ibrahimoviću našem spaiji prijavio, našto je on subašu Ibru Kara iz službe odpustio, poglavar stvarnu prijavu učinio nije, jer je znao, da bi takova bezuspješna ostala, pošto turčin-turčinu ništa učiniti neće*⁸⁰;

⁷⁷ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik M. B., 31. kolovoza 1875. godine.

⁷⁸ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik S. D., 13. rujna 1875. godine.

⁷⁹ Pravoslavni svećenik iz sela Kaoci u vlastitom svjedočanstvu prikazuje događaj u kojemu je jedan spahijski sluga pokušao silovati udanu ženu. U tome ga je spriječila muževa majka te ga je otjerala sjekirom. Slučaj je prijavio upravo paroh Petković, očekujući da će sud reagirati i kazniti optuženog, ali do toga nije došlo, već je dotični sluga pušten na slobodu bez ikakvih posljedica; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik T. P., 06. rujna 1875. godine.

⁸⁰ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik P. L., 08. rujna 1875. godine.

Keršćani u ničem utrkom ravnopravni nisu a i ne uživaju nikakove zaštite proti turskom nasilju kod oblasti ako se radi takovih i potuži⁸¹;

[...] kao što on nije htio na to pristati, da sapija Huseinbeg Krupić sa mojom kćerju tokom koja je takodjer onda na begluku na kopanju bila puteno obći. Radi ova dva bezzakonita čina pritužili smo se mi kod kadije i kaimakama u gradiški, nu on nas ni primiti htio nije. Ovaj isti moj spaija htio je jednom 15godišnjju djevojku Gjurgyiu Bjelovuk sa kopanja u Krainu sa sobom odvesti nu ona za njegovu namjeru saznavši sakrije se u šumu gdje je 3 dana ostala.⁸²

5.5. Vjerska nesnošljivost

Osmanska reformska nastojanja često su se našla u situaciji da njihova provedenost ovisi o suživotu brojnih naroda i religija na određenom teritoriju. Bosna dakako nije predstavljala iznimku unutar ponajviše europskog multireligijskog prostora Carstva u kojemu od najbrojnijih zajednica obitavaju katolici, pravoslavci i muslimani. Iz tog razloga ovakva i slična podneblja predstavljala su svaka svoj set problematike gdje su osmanski dužnosnici i vlast pokušavali sporazumjeti se s vjerskim predstavnicima i pukom. Prema mišljenju Milana Preloga, odlazak Osman-paše i instaliranje Mehmed Asim-paše na poziciju bosanskog valije nepovratno je prouzročilo štetu u kontekstu međusobnih odnosa kršćana i muslimana – napominje kako od tada slijedi porast vjerske nesnošljivosti koja nije bila prisutna u vrijeme Osman-paše.

Glavna stavka koja se u literaturi predstavlja primarnom sponom i iskazom muslimanske netolerancije kršćana jest upravo gradnja pravoslavne mitropolitske crkve u Sarajevu i visine njezinoga tornja koji je premašivao minaret Gazi Husret-begove džamije.⁸³ Kod lokalnih sarajevskih muslimana 1872. godine, pod vodstvom Hadži Loje, došlo je do veoma negativne reakcije koja je posljedično prerasla u napetu situaciju što je moglo prouzročiti nemire, kao i fizičke sukobe. Napetosti su trajale nekoliko mjeseci, no zabrinjavajuće glasine o mogućnosti napada i mobilizaciji lokalnih stanovnika kako bi se crkva demolirala dočekane su na ozbiljnoj sigurnosnoj razini. Valija Asim-paša poslao je oko crkve kontingente *zaptija*

⁸¹ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik B. O., 12. rujna 1975. godine.

⁸² HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik O. Š., 09. rujna 1875. godine.

⁸³ Svaki valija koji je došao nakon Osman-paše dovodio je u Bosnu prijatelje i rodbinu koji su obavljali visoke funkcije vilajeta. Oni u većini slučajeva nisu poznavali niti jezik niti političko-društvene prilike. Time su se uskraćivali važni položaji i funkcije bosanskom plemstvu, a to je dodatno stvorilo jaz između predstavnika osmanskih vlasti te muslimanskih bosanskih plemića/moćnika; Prelog, *Povijest Bosne*, 105-106.

(žandara/pandura) kojima je bio zadatak čuvati sakralni prostor.⁸⁴ Godinu kasnije isto tako pod vodstvo Hadži Loje narasle su napetosti vezane uz zvonjavu maloga zvone pravoslavne crkve u Sarajevu. Akif Mehmed-paša grubim nastupom potjerao je okupljeni muslimanski puk, dočim je Hadži Loji posebice zaprijetio ako se opet pokuša žaliti i okupljati svjetinu.⁸⁵ Naime, Mehmed-paša ostao je zapamćen po niskom mišljenju o Bosanskom vilajetu i njegovom gubitku za Osmansko Carstvo, koje se prema njemu nije činilo pretjerano značajnim.⁸⁶ Od konkretnijih primjera nesnošljivosti spram kršćana ističe se 1873. godine incident na prostoru Stoca u čijoj su crkvi za vrijeme održavanja misnoga slavlja osmanski vojni dužnosnici fizički maltretirali biskupova zamjenika provikara don Lazara Lazarevića na blagdan dana Srca Isusova.⁸⁷

Na lokalnoj razini Bosanske krajine postoji više zapisa o maltretiranju seljaka i pravoslavnih svećenika poradi vjerskih razlika. Paroh Simeon Kaić u vlastitome svjedočanstvu progovara o incidentu u selu Moštanica (južnije od Kozarske Dubice):

*Naš vjerozakon turci ni najmanje neštuju, jer kad sam ja na nas Spasov dan o. g. u crkvi u Moštanici, službu božju veršio, došao je pašibeg Cerić iz Dubice u crkvu te je pljuvao na svetce i na evanđelje a osim toga i ostali turci u našoj crkvi se nepristojno ponašaju.*⁸⁸

Nasilnim iskustvima seljaci su prožeti i tijekom kršćanskih blagdana:

[...] u zimi nas pako najvoljaše zatvarati u katac medju krmke, kojom nas zgodoma nogami gurahu, i batinjami i taljagami lupahu i isprebijahu. To najvoljaše činiti na naš badnjak te nas oko božića našeg u zatvoru držahu, dočim se oni sa našimi pa, ćerkami i rakijom mažoš oči, glad gostiše. Takovom zgodom bilo je to pravo robovanje. One moradoše spahijami i njihovim ženam sve moguće poslove obavljati i ženam noge prati, a mnoga od njih silovaše i obezčastiše spahije, što one radi svoje sramote nami niti pripovijedat nesmjedoše. Takav

⁸⁴ Grandits, *Ottoman Rule*, 8-9.

⁸⁵ Kad se promatra način na koji se Mehmed-paša odnosi prema okupljenoj svjetini, pogotovo spram Hadži Loje, ističe se vrijeđanje. Hadži Loju naziva „psetom“ koje ima „obraza“ učiti ga o Kuranu.

⁸⁶ U Prelogovom djelu jasno je vidljivo razgraničavanje osmanskih visokih dužnosnika i upravitelja (valija) koji Bosnu i svoju funkciju unutar nje percipiraju svojevrsnim gubitkom vremena, jer je Bosna za njih samo jedna od stavki s pomoću koje se hijerarhijski uzdižu prema prosperitetnijim krajevima Carstva i višim političko-administrativnim dužnostima. Prelog, *Povijest Bosne*, 106-107.

⁸⁷ Musa, *Hercegovački ustanak*, 149-150.

⁸⁸ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik S. K., 11. rujna 1875. godine.

*bespravni položaj kršćana u Turskoj morao nas je do zdvojenja dovesti, te smo se zato najviše zuluma turskoga poplašili.*⁸⁹

*Osim daće, koje veličinu iz navedenoga primjera vidjeti možete, prave turci keršćanom svakojaki zulum [...] Zimus na božić sjedio sam ja s mojom obitelji kod stola da proslavimo blagdan, najednovac rupi Omer Ora, da kupi danak, Mujo Zlibanović i još drugi, ja morado s mojom obitelji od stola odstupiti a mjesto to njimi ustupiti, zasjednuvši za stol baciše krmsko meso na stran a drugo štoje za blagdanom pripravljeno bili potrošise, a zatim se pošto su sbe potrošili udaljise. Isto tako došli su na gjurgjevdan kojeg slavimo kano kućnog svetca, 2 turčina: Ibro Dudak i Ibrišimović Medo u moju kuću, te nazočnoga popa Rista Kovačevića koih je krstno ime kod mene svetio, za bradu uhvatiše iztjeraše ga i nazočne moje komšije Tešu Banjca, Tešu Burudžni i druge koih su moih uzvanici bili na polje iz kuće, zasjedoše na stol te su se častili [...]*⁹⁰

No, seljaštvo Bosanske krajine vjersku nesnošljivost prezentira ne samo upadicama u domove, fizička i psihička zlostavljanja, nego navode praktične primjere ubojstva koja su posljedica vjerskih različitosti i netolerancije muslimana koja se prema njihovome mišljenju očitovala frekventno:

*U našem selu ubiše naši susedomi muhamedanske vjere na naš Božić suseljana kršćana Petra Babića u njegovoj vlastitoj kući i odnesoše sobom sve što su našli, kojega je žena ovaj zločin gradiškom kadiji i kaimakamu prijavila, nu toga radi nitko kažnjen bi nije.*⁹¹

Možda najznačajniji primjer vjerske nesnošljivosti odnosi se na slučaj otmice i ubojstva pravoslavnog svećenika. Svjedočanstvo seoskog kneza iz sela Kaoci predstavlja okolnosti u kojima se događaj odvio. Naime, nakon završetka bogoslužja svećenik i njegov nećak uputili su kroz šumu u kojoj ih je dočekala grupa muslimana. Oni su ih obojicu svezane tražili novac u zamjenu za njihovu slobodu, prema navodu 200 dukata, dok su ih posljedično obojicu odveli u njihovo selo kada su tražili još 200 dukata:

⁸⁹ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik T. D., 10. rujna 1875. godine.

⁹⁰ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, Zapisnik J. Š., 09. rujna 1875. godine.

⁹¹ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik S. K., 08. rujna 1875. godine.

[...] kad im je on izjavio da toga neima, odvedeše ga odmah više kuće u šumu gdje su ga upravo zaklali. Sličnih događaja dogodi se kod nas i više, dapače tako često, da se skoro više na njih nitko i neobzire.⁹²

O vlastitom uhićenju poradi pozivanja seljaka na ustanak svjedoči Dimitrija Dukić što se dogodilo 15. kolovoza u okolici Kostajnice nakon što je u selu Babinac krstio dijete. Po iskazu njega su s konja srušili pripadnici vojne čete, svezali i konačno odveli u zatvor, gdje je dakako o svemu dodatno ispitan. Pušten je sljedećeg dana oko podneva posredovanjem mnogih kršćana nakon čega su na ispitivanju morali prisustvovati svi obližnji kršćanski *kućegospodari*. Njima je naloženo da odgovore na pitanja vezana uz poznavanje, pomaganje i izvršenje Ustanka na što su se zakleli da nemaju ništa s time, a kao dokaz potpisali su izjavu.⁹³

6. Efekt Ustanka i migracija

6.1. Migracije 19. stoljeća u Osmanskom Carstvu

Mogućnost kontrole osmanskog teritorija i provođenje reformi uz smirivanje lokaliziranih tenzija bilo je tijekom čitavog stoljeća iskušavano valovima migracija, ponajviše muslimana, ali i kršćana. Kao što je već bilo riječi, prvu polovicu 19. stoljeća karakteriziraju velike seobe muslimana na prostoru Balkana, što se posljedično razvija nakon unutarnjih sukoba u Srbiji, Grčkoj i Bugarskoj te njihovome postupnom formiranju u države.⁹⁴ Dakle, gubitak teritorija Osmanskoga Carstva uvelike je istovremeno podrazumijevao i znatna pomicanja muslimanske populacije koja je ili vlastitom voljom ili pod prisilom vršila migraciju

⁹² HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik M. M., 06. rujna 1875. godine; Neposredno pred Ustanak u Bosni 15. kolovoza 1875. godine čak dva izvora navode otmicu pravoslavnog svećenika Tadića. Navedenom parohu muslimani su oteli dva konja te ga svezanog (i prema svjedočenju fizički ozlijeđenog – 'posječenog') odveli u Novi u zatvor. Konačno su paroha pustili na slobodu nakon što su seljaci iz okolnih sela uz pomoć narodnog zastupnika uspješno reagirali kod nadležnog kadije; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik G. M., 06. rujna 1875. godine; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik N. M., 06. rujna 1875. godine; Neki od poznatijih slučajeva propusta osmanskih sudova jest ubojstvo gvardijana franjevačkog samostana u Livnu, fra Lovre Karaule, koje je potaknulo nezadovoljstvo naknadno namještenim sudskim procesom kada nisu osuđena trojica muslimana što su ga prema navodima zbacili s konja i udavili; Ivica Puljić, „Uloga vojvode don Ivana Musića u ustanku hercegovačkih Hrvata,“ u *Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875.-1878.)*, ur. Dušan Musa (Ljubuški: Udruga vojvoda, 2009): 218-219.

⁹³ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik S. K., 08. rujna 1875. godine D. D., 31. kolovoza 1875. godine.

⁹⁴ Krzysztof Popok, „Uninvited Guests. Circassian Migrants in the South Slavic Lands (1860s-mid-1870s)“, u *Migrations in the Slavic Cultural Space/ From the Middle Ages to the Present Day*, 1. izd., ur. Monika Borowczyk (Łódź: Łódź University Press, 2022), 127.

na prostore pod sultanovom nadležnošću.⁹⁵ Procjene su kako je između 1821. godine do 1922. godine europski dio Osmanskoga Carstva, uključujući teritorije poput Krima i crnomorske okolice i sjevera Kavkaza, napustilo oko 5 milijuna muslimana te su postupno naseljavani po Anatoliji i drugim krajevima Carstva. Dakle, u rasponu od sto godina došlo je do ozbiljnih promjena demografske provenijencije posebice na jugoistoku Europe. Početkom stoljeća bilo je dosta otežano pronaći visoko homogenizirano područje u kojoj dominira nužno jedna religija, no kako je vrijeme odmicalo i putem ovako masovnih valova migracije, Popek tvrdi kako je došlo do homogenizacije mnogih balkanskih naroda u kontekstu etniciteta i religije.⁹⁶ Od brojkom pozamašnih migracija nameće se seoba krimskih i sjevernokavkaskih muslimana u razdoblju od 1860-ih godina do 1910. godine – sveukupna procjena jest 200 000 ljudi. Važna organizacija koja je nastala selidbom Tatara i Čerkeza unutar osmanske vlade jest osnivanje komisije koja je posljedično prerasla u ministarstvo unutarnjih poslova, a bavila se upravo naseljavanjem izbjeglica i rješavanjem njihovih konflikata s lokalnom kršćanskom populacijom. Koliki su razmjeri izbjegličkih kretnji najbolje pokazuje primjer potrebe stvaranja nanovo nastalog grada Medžidije (nazvan po Abdulu Medžidu I.) u današnjoj jugoistočnoj Rumunjskoj.⁹⁷

Osmanski teritorij koji je također slijedio trendove velikih demografskih kretanja stanovništva u vidu masovnih valova migracije kršćanske i muslimanske populacije jest upravo prostor Bosanskog vilajeta. Zbog blizine Vojne krajine i duge povijesti koja se odnosi na unutarnje tenzije uzrokovane međusobnim sukobima kršćana i muslimana (bilo zbog socijalnih, političkih ili nužno vjerskih razloga) također dolazi do značajnih migracija. Ustanak iz 1875. godine može se navesti kao najbolji primjer ogromnih pomicanja ljudskih potencijala s bosanskog teritorija na teritorije susjednih zemalja. Prema određenim procjenama koje spominje literatura čini se kako je riječ od otprilike 150 000 do 200 000 izbjeglica koje su prešle na teritorij Habsburške Monarhije, dočim je dodatnih 70 000 prebjeglo u Srbiju i Crnu Goru. Broj smrtno stradalih koji se navodi za cjelokupno trogodišnje trajanje Ustanka u Bosanskom vilajetu približan je broju od 150 000 osoba.⁹⁸ Podaci koji se ovdje navode su doista pozamašni

⁹⁵ To je uvelike vezano i uz poimanje islama. Emigracija iz zemalja pod kršćanskom vlašću (*darülharba* – „nevjerničke/ratne zemlje“) bila je potpuno uobičajena pojava kod mudžahira (izbjeglica) kako bi se posljedično uspjeli domoći zemlje kojom vlada sultan (*darüislam* – „zemlja islama“); Klejer, Bugarel, *Muslimani jugoistočne Europe*, 46.

⁹⁶ Krzysztof Popek, „Muslim Emigration from the Balkan Peninsula in the 19th Century: A Historical Outline“, *Prace Historyczne* 1/146 (2019): 517-518.

⁹⁷ Popek, „Uninvited Guests“, 129; Klejer, Bugarel, *Muslimani jugoistočne Europe*, 46-47.

⁹⁸ Ekmečić tvrdi kako je 200 000 izbjeglica prešlo na habsburšku stranu do kraja 1875. godine, dok Teinović navodi kako je samo u mjesec dana od početka Ustanka prešlo najmanje 100 000 ljudi. Teinović isto tako tvrdi kako je do jeseni 1876. godine izbjegao broj ljudi koji Ekmečić svrstava nužno do kraja prosinca 1875. godine; Ekmečić, „Istorijski značaj“, 51; Božidar Jezernik, „Methodological Piedmontism and the Re-writing of early

i kazuju kako je riječ o sukobu koji je u svega mjesec dana natjerao više desetaka tisuća ljudi u masovnu, pa čak i kolektivnu seobu na teritorije susjednih zemalja. Naime, moglo bi se raspravljati kako je riječ o svojevrsnom egzodusu kršćana, posebice pravoslavaca koji u trogodišnjem razdoblju potaknuti događajima vezanim uz Ustanak 1875. godine djelomično zbog straha od sukoba, a isto tako i posljedicama ratnih zbivanja te raširenog nasilja bježe iz Bosanskog vilajeta.⁹⁹

6.2. Početna faza Ustanka

Izbijanjem Ustanka u Hercegovini krajem lipnja/početkom srpnja 1875. godine¹⁰⁰ status kršćana, prije svega pravoslavaca zbog njihove brojnosti u odnosu na katolike i masovnom odjeku na bunt, u veoma kratkom roku postaje znatno ugrožen. Iste godine donesen je međusoban sporazum ruskog, habsburškog i njemačkog cara koji su međusobno ugovorili kako se Osmansko Carstvo treba održati te da će se radi stabilizacije stanja u regiji stvoriti mješovita konzularna komisija – prvi konkretan potez kojim velike političke sile započinju voditi glavnu riječ na jugoistoku Europe i šire.¹⁰¹ Cilj komisije bio je fizički posjetiti mnoga naselja Bosanskog vilajeta i u što većoj mjeri prikupiti potkrijepljene pritužbe različitih slojeva stanovništva, posebice seljaštva. Time su željeli osigurati Porti jasan popis svih naznaka nezadovoljstva kako bi se mogle uspješnije provesti tražene reforme i posljedično smiriti tenzije pobunjenog puka, no to naposljetku propada te se sukob širi.¹⁰²

Yugoslav History“, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest* 2/53 (2021): 107; Bratislav Teinović, *Srpski ustanak u Bosni 1875-1878/ Serbian uprising in Bosnia 1875-1878*, (Banja Luka: Muzej Republike Srpske Banja Luka, 2006): 57. Procjene koje nudi Jared Manasek bliže su broju od 250 000 do 300 000 samo pravoslavnih izbjeglica, što čini otprilike polovicu cjelokupnog pravoslavnog stanovništva u Bosanskom vilajetu, ali veliki nedostatak Manasekovog rada sastoji se od toga da uopće ne spominje koliki bi mogao biti broj izbjeglih katolika; Jared Manasek, „Refugee return and state legitimization: Habsburgs, Ottomans, and the case of Bosnia and Herzegovina, 1875-1878“, *Journal of Modern History* 1/19 (2021): 65; Djelo koje se u svojim procjenama izbjeglih u prvotnoj etapi Ustanka donekle odmiče, odnosno brojke predstavlja skromnijima (uz Galiba Šljivu) jest upravo autora Milana Preloga. Njegove procjene izbjeglih za prvih mjesec dana otkako je došlo do ustaničkog previranja glasi oko 20 000 osoba iz sjevera Bosne, dočim tek u nekoliko sljedećih mjeseci raste na brojku od 100 000 izbjeglih; Prelog, *Povijest Bosne*, 114.

⁹⁹ Nakon što je Habsburška Monarhija dobila mandat nad upravom Bosne i Hercegovine, procijenjeno je da se otprilike od 100 000 do 300 000 muslimana iselilo u razdoblju od 1878. do 1914. godine, s time da od 1902. do 1904. godine je više riječ o povratku negoli emigraciji (15-20% izbjeglih se vratilo u Bosnu); Popek, „Muslim Emigration“, 524.

¹⁰⁰ U historiografiji dolazi do određenih razlika kada je u pitanju Hercegovačkog ustanka. Unutar hrvatske historiografije prevladava mišljenje kako su katolici 19. lipnja 1875. godine u Dračevu prvi pokrenuli pobunu, dočim u bosanskohercegovačkoj i srpskoj (uključujući znatan dio strane literature) prevladava teza o prvom općem oružanom pokretu poznatom pod imenom *Nevesinjska puška* koji se zbio 09. srpnja 1875. godine.

¹⁰¹ Miloš Ković, „The Beginning of the 1875 Serbian Uprising in Herzegovina/ The British Perspective“, *Balkanica* 41 (2011): 69.

¹⁰² Mandić, „Povijest okupacije“, 9.

Tijekom 1874. godine na funkciju valiije postavljen je Ibrahim Derviš-paša, čija uloga prema mišljenju Preloga dodatno komplicira cjelokupnu situaciju vezanu uz inicijalnu fazu uopće pokretanja pobune na prostoru Hercegovine, a zatim njezinoga širenja bosanskim prostorom. Naime, Derviš-paša opisan je izrazito anti-kršćanski nastrojenim i pobornikom očuvanja dotadašnjih društveno-socijalnih uloga/privilegija i dominantnosti muslimana. Iako je poznao prilike u vilajetu, jer je izvjesno vrijeme djelovao upravo u istočnoj Hercegovini, ipak nije provodio politiku u smjeru rješavanja sukoba konstruktivnim putem. Na svoju poziciju došao je ponajviše zbog bogatstva i korupcijom, dočim nije posjedovao znatne odlike upravnih sposobnosti. Posljedično, njegovo razdoblje upravljanja karakteriziralo je znatno povećanje prikupljanja desetine (osmine), kao i državni monopol nad proizvodnjom duhana, što je poticalo na široko nezadovoljstvo hercegovačke populacije.¹⁰³

Prve otvorene naznake Ustanaka na prostoru Bosanske krajine očituju se 13. kolovoza u mjestu Porni nedaleko od Prijedora kada su seljaci odbili skupiti desetinu. Skupine naoružanih muslimana (neregularnih jedinica) započele su prolaziti kroz sela kako bi se smanjila mogućnost organiziranja bilo kakve pobune, no to je nužno prouzročilo dodatne probleme na seoskim predjelima. Zbjegove pravoslavnih sela koji su se povukli u šume posredno su kontaktirale lokalne vlasti s ciljem smirivanja tenzija. No, nakon što su odaslani žandari (panduri) situacija se na selu pogoršala iz razloga što je dolazilo do sukoba s pravoslavnom seljaštvom – bilo je riječi o i usmrćivanju službenika, ali najčešće se radilo o njihovom protjerivanju. Molbama koje su seljaci uputili Porti nije razriješena situacija. Na mnogim mjestima pokušavali su upravo seljaci zatražiti zaštitu od vlasti spram muslimanskih skupina koje su pljačkale i palile pojedine seoske kuće te ne povlačenjem istih samim time dolazi do otvorenog sukobljavanja.¹⁰⁴ U kostajničkom okruženju gdje isto tako zbog prikupljanja desetine dolazi do nemira, ponajviše zato što su seoski knezovi i starješine natjerani da sami moraju prikupiti tražena sredstva te se određene knezove htjelo i uhititi, pobuna u svega nekoliko dana poprima znatno agresivnije razmjere. Tamo dolazi do paleži manjih pograničnih fortifikacija i stražarnica, dok su se istovremeno organizirale zasjede. Slična situacija odvijala se u okolici Dubice, gdje također dolazi do paleži, dočim na prostoru Gradiške ustanici se organiziranije sukobljavaju s osmanskim vojnim formacijama istovjetno postavljajući zasjede. Posljedično, Ustanak u Bosanskoj krajini mogao bi se pomalo paradoksnop opisati istovremeno djelomično organiziranim, ali prvenstveno spontanim, čemu svjedoči nepostojanje usuglašanih ciljeva pobune, kao niti jedinstvenog vodstva. Dio ustanika bori se protiv osmanske vlasti zbog

¹⁰³ Prelog, *Povijest Bosne*, 108; Kožar, „Bosanskohercegovačke valiije“, 107-108.

¹⁰⁴ Ekmečić, *Ustanak*, 82-85.

nacionalne osviještenosti i želje za pripajanjem Srbiji, dočim isto tako znatan dio ustanika nema izraženu nacionalnu vodilju, već traže prekid prikupljanja državnih i lokalnih poreza, kao i utjerivanje istih nasiljem te prisilom da ih sami skupljaju jer nisu imali mogućnosti otplatiti ih.¹⁰⁵

Literatura je pomalo zamršena po pitanju osoba koje su vodile Ustanak (ili pak ustanke), a moglo bi se kazati kako je riječ o više sličnih pokreta i pobuna prvenstveno seoskih mjesta koji su gotovo užurbano pokrenuti ili su se tijekom tih nekoliko dana zbog nezadovoljstva/sukoba sa žandarima pojavili te su neovisni. Pojedini pokreti nastali su zalaganjem i koordiniranošću s tzv. odborima za pomaganje ustanka. Prvotni odbori koji se aktivnije uključuju u pomoć ustanicima, ponajviše oružjem, organiziranjem manjih vojnih skupina i logistikom, nastaju na prostoru Kneževine Srbije. Tako se oformio *Glavni odbor za pomaganje ustanicima* u Beogradu tijekom srpnja 1875. godine, čiji je predsjednik bio mitropolit Mihajlo. Za bosanskokrajiške ustanike po svojoj važnosti ističe se upravo stvaranje *Glavnog odbora bosanskog ustanka za oslobođenje* u Staroj Gradišci. Vaso Vidović i Kosta Ugričić dvojica su trgovaca koja su oformila navedeni odbor, a među njima nalazili su se i neki od banjalučkih trgovaca.¹⁰⁶ Naime, nema konkretnih dokaza kako je Srbija u stvari potaknula određene ustaničke pokrete niti putem odbora za pomoć ustanicima niti tzv. *agitatorima* koji su pohodili sela i nagovarali lokalnu populaciju na opću pobunu – kao glavni primjer ističe se hajduk Ostoja Kormanuš. Vlast u Srbiji jest imala svoje povjerenike koji su djelovali u tajnosti, kao i neke druge tajne revolucionarne organizacije, no nema naznaka da je službena vlada u Srbiji naredila/ponukala na Ustanak. Monarhija također djeluje preko svojih povjerenika u Bosanskom vilajetu jačanjem ideje o možebitnoj promjeni vlasti u kontekstu kršćanskoga cara, ali isto tako nema naznaka kako je Ustanak u bilo kojem trenutku pokrenut naredbom vladara iz Beča.¹⁰⁷ Uloga Ruskoga Carstva jest donekle zanimljivija. Čini se kako su upravo tajni srpski povjerenici održavali dopisku preko ruskih konzula u Sarajevu i Mostaru sa Srbijom. Događaj koji je uznemirio osmanske vlasti bilo je upravo razotkrivanje prepiske članova ruskih konzulata s određenim revolucionarnim krugovima, što je zaoštrilo njihove međusobne

¹⁰⁵ Ekmečić, *Ustanak*, 85-88; Također, ne bi se smjela zaboraviti sela koja nisu ni na koji način podignula pobunu, no dolaskom osmanskih službenika koji, prema navodima, pljačkaju i pale kuće posredno se aktiviraju nasuprot istima ili pak bježe preko granice.

¹⁰⁶ S vremenom se broj odbora povećao, postojali su u gotovo svim većim gradovima današnje Republike Hrvatske poput Osijeka, Petrinje, Kostajnice i mnogih drugih Teinović, *Srpski ustanak*, 53-54.

¹⁰⁷ Christer Jorgensen „Igniting the East/ The Causes and Consequences of the Peasant Revolt in Bosnia-Herzegovina“, *Glas* 18/428 (2018): 137.

diplomatske odnose, kao i sumnjičavost osmanskih vlasti da se u Ustanku iz 1875. godine kriju interesi drugih političkih silnica u njezinome okružju.¹⁰⁸

Kada je riječ o ustaničkim akcijama, barem u početnoj fazi unutar bosanskokrajiškog prostora, vodi se gerilski tip ratovanja – dakle, postavljanjem zasjeda ili napadima na osmanske karavane, a zatim se ustanici povlače u šumu ili pak teže dostupno planinsko područje. Tijekom kolovoza su ustanike širem sjevera Bosne osmanske trupe uspjele potisnuti, ali već polovicom rujna se uspijevaju donekle nanovo organizirati i nastaviti sukobe. Prema mišljenju Pavličevića, prevladava percepcija da je Bosanski ustanak pojačana trogodišnja hajdučija, u kojoj se nisu odigrale neke veće bitke te nije postojala homogenost između pobunjeničkih grupa za razliku od Hercegovačkog ustanka koji je otpočeka potpomognut, ne samo oružjem, nego i ostalim potrepštinama koje su trebale osigurati efikasan otpor, dočim su dobrovoljci pristizali iz čitave Europe.¹⁰⁹

6.3. Tijek migracije

Nakon nemogućnosti da osmanska vlast i lokalna bosanska uprava efikasno primire brojna seoska naselja kako situacija ne bi prerasla u ozbiljnu pobunu te da spriječe moguće sukobe, stvaraju se pozamašni zbjegovi seoskog stanovništva u planinskim ili šumskim područjima Bosanske krajine kako bi izbjegli bilo kakve frontalne okršaje s osmanskim vojnim formacijama ili žandarima.¹¹⁰ Popratno uz sva događanja vezana uz selo muslimansko stanovništvo se okuplja ponajviše u gradskim naseljima gdje još uvijek posjeduju primat što se tiče brojnosti i organizacije. Upravo iz gradskih područja nastupa većina vojnih akcija spram ustanika i sela koja se niti nisu pobunila, već pokušavaju izbjeći ili pak ostati neutralna. Pravoslavno stanovništvo 17. kolovoza započinje masovno prelaziti pogranično područje (do tada povremeni prelasci manjih skupina) na prostor Vojne krajine, a to se posebice odnosi na mjesta u Bosanskoj krajini koja se nalaze uz samu granicu (kostajničko, dubičko i gradiško okruženje). Dva su glavna pravca izbjegličkih kretanja, od kojih se prvi odnosi na dio pograničja od Jasenovca do Dvora na Uni, a drugi od Jasenovca do Gradiške – zbog

¹⁰⁸ Postoje naznake kako su odbori uz revolucionarne pravoslavne/srpske krugove iz Srbije i Bosne doista pokušavali stvoriti revolucionarni element na prostorima oko planina Kozare, Prosare i Motajice; Vasa Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875-1878.*, 2. izd. (Beograd: Balkanološki institut SANU, 1996), 64-69. Srpska vlada se znatnije upušta u pružanje pomoći ustanicima i organiziranju te prebacivanju naoružanih skupina nakon što je knez Milan Obrenović raspustio dotadašnju vladu, dočim su na vlast izborima izglasani socijalisti. Knez Milan se uvelike protivio Ustanku i posljedicama koje je mogao ostaviti nad Kneževinom Srbijom. No, nova vlada je djelovala suprotno njegovim nastojanjima i obećanjima koje je ponudio političkim velesilima, kao i Osmanskome Carstvu u Beču 1875. godine; Ković, „The Beginning of the 1875: 68; Jelavich, Jelavich, *The Establishment*, 144.

¹⁰⁹ Dragutin Pavličević, „Odjek bosanskog ustanka (1875-1878) u sjevernoj Hrvatskoj“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 1/4 (1973): 129; Puljić, „Uloga vojvode“, 250-256.

¹¹⁰ Ekmečić, *Ustanak*, 81-82.

konfiguracije terena na dvama navedenim pravcima bilo je donekle najjednostavnije, ali mnogim izbjeglicama i najbliže prijeći riječno područje i zatim odmah zatražiti zaštitu vojnokrajiške uprave.¹¹¹

Upravo druga polovica kolovoza 1875. godine čini razdoblje u kojemu se dobrim dijelom spontano velik broj seljaka odlučuje na bijeg, a katkad je riječ i o čitavim selima koji užurbano zbog nadiranja osmanskih vojnih jedinica ili sukoba u susjednim mjestima pokušavaju što prije napustiti Bosnu. Ranije spomenuto slanje žandara po selima i njihov sukob sa seljacima¹¹² rezultirali su općim rastrojenjem seoske populacije zbog čega se broj izbjeglica svakoga dana povećavao. Aleksa Ivić navodi podatke kako je na prijelazima kod Svinjara, Orebice, Mačkovca i Doline 24. kolovoza prešlo najmanje 6151 izbjeglica, dočim je u isto vrijeme od Vrbasa do Gradiške došlo do prelaska granice 6717 osoba.¹¹³ Galib Šljivo pomoću izvještaja vojnokrajiških službenika iznosi podatak da je do 25. kolovoza na širem prostoru Stare Gradiške izbjeglo sveukupno 12,533 bosanskih stanovnika s velikim stočnim fondom. U Banskom distriktu do 26. kolovoza službenici su zapisali kako je riječ o 5679 izbjeglica koji su prešli granicu također sa značajnim brojem stoke.¹¹⁴

U vlastitim svjedočanstvima izbjeglice pružaju znatne opise događaja koji su se zbili neposredno izbijanjem Ustanka. Sukobi s osmanskim službenicima nisu se odnosili samo na okršaje s ustanicima, nego isto tako i napadima na izbjeglice koje su pokušavale prebjeći te spaljivanjem kuća i pojedinih sela:

*Njekoliko dana zatim nahrupiše na naše obližnje selo turske čete, te ih počеше harati i paliti, a naročito Dobrlin i Vodičevo, te smo se radi toga za naš život i imetak ustrašili, te počesmo na ovu stranu bježati. Turci nas u bijegu našem proganjahu [...]*¹¹⁵

[...] turska četa naša obližnja sela harati i paliti započeli, a tko sebi htio zatraženo blago ili hranu s dobra dati, toga bi oni iztukli i zlostavljali, pa zatim mu željeno oduzeli. Radi toga pobojasmo se i mi za naše dobro i život, to pobjegosmo što prije mogosmo, a onim što smo u naglosti ugrabili preko granice. Kad to Turci opaziše podjoše za nami u potjeru, te nas na samoj medji uhvatiše, njeke od nas poubijaše, a drugim blago pootimaše. Tom zgodom ubiše

¹¹¹ Teinović, *Srpski ustanak*, 57.

¹¹² Pogledati prethodno poglavlje.

¹¹³ Aleksa Ivić, *Fragmenti iz istorije Bosanskog ustanka 1875. i 1876. godine* (Banja Luka: Biblioteka Aktuelnosti, 2006), 32.

¹¹⁴ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869-1878*. (Tešanj: Knjižarska kuća Planjax Komerc doo, 2016), 449.

¹¹⁵ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. T. M., 11. rujna 1875. godine.

*Turci Jakova Gjurića i Jovana Gligića iz Kuljana, zatim Simu Kolumdjića iz Vodičeva, te jim svim blago pootimaše, i meni otešeondje 12 krmaka u vrijednosti 35 dukata.*¹¹⁶

*Prošloga meseca počеше turci, kada je se naš sviet u Bosnoj pobunio, na konjih i oboružani od sela do sela ići, te sviet ubijati, na što sam prisiljen bio sa svojom obitelju ovamo prebjeći.*¹¹⁷

*Preobraženje počeo je sviet iz našeg sela, iz Vlanknice i obližnjih mjesta preko Save na austrijsku stranu prevažati se. Dok su ljudi na austrijsku stranu bježali, banu oboružani turci iz Kobaša, to koga god se od raje na bosanskom bajeru zatekli, pogubiše ga.*¹¹⁸

*Kad smo prieko granice prešli, popalili su Turci njeke kuće u našem selu, nu ja ih neznam napomenuti točno, jer sam već bio na ovoj strani.*¹¹⁹

Neki od seljaka pokušali su opravdati sudjelovanje vlastitih mjesta u sukobima s osmanskim dužnosnicima kao nužnu nakanu da se obrane od nadirućih vojnih formacija, što nije posljedica nikakvog organiziranog otpora negoli suštinske potrebe da očuvaju vlastiti život i živote svojih ukućana te suseljana. U stvari čin selidbe kod nekih sela ispostavlja se kao presudan povod za okršaje s Osmanlijama, odnosno pokušajem lokalnih vlasti da se spriječi masovna selidba:

¹¹⁶ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik G. M., 06. rujna 1875. godine.

¹¹⁷ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik J. Š., 08. rujn 1875. godine.

¹¹⁸ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik M. B., 01. rujna 1875. godine. Primjerice, seljake iz Dvorišta su osmanski vojnici slijedili sve do pograničja, no nisu ih uspjeli dohvatiti niti opljačkati. Naime, uspjeli su prije njih zapriječiti put seljacima iz Jelovca; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik G. M., 09. rujna 1875. godine. Jedan od izbjeglica navodi kako su osmanski službenici u njegovom mjestu Ivanjska, osim pljačkanja i otimanja stoke, ubijali i zlostavljali kršćane, dočim su isto tako mnogima spalili kuće; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik L. S., 05. rujna 1875. godine.

¹¹⁹ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik N. M., 29. kolovoza 1875. godine; *Prigodom našeg bijega nasrnuše već na obali murskoj kod Novog Turci na nas, i tko pobjeći nemogaše toga uhvatiše, blago mu oteše [...] Tom zgodom navališe nekoliko turskih pandura na mog sinovca Marka Grahovca, i pošto je on volove, koje su mi oteti htjeli branio, usmrtiše ga, odvedoše nam volove;* HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik M. G., 03. rujna 1875. godine; Izbjeglice iz sela Bačvani, nedaleko od Kostajnice, navodi da su nakon prelaska granice gledali kako se njihovo selo razara i pale mnoge domovi; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik J. G., 29. kolovoza 1875. godine.

*Još prije nego smo dan našeg preselenja ustanovili, dočuli Turci o našoj nakani, i da to preselenje zaprieče, krenuli su oružani iz Kostajnice na seljane. To dočuv naše pučanstvo, zaključili Turcima oboružanima dolazak u naš vilajet zapriečiti, i u tu svrhu oboružavaše se neki od naših seljana [...]*¹²⁰

U kontekstu osobnih svjedočanstava pojedine izbjeglice progovaraju o nastojanjima da pomognu vlastitim obiteljima prebjeći:

*[...] prebjegao sam odmah iz Kostajnice na ovu stranu, te sam malo više kod Petrinje opet natrag preko Bosne kući svojoj povratio, da si spasim svoje šestero djece. Medjutim su ostali ustaše brdine okolo Kostajnice [nerazumljivo] držali, te sam ja sa svojom obitelji tako siguran na ovu stranu prebjeći mogao.*¹²¹

Seosko stanovništvo pokušalo je u tijeku svoga bijega prenijeti što je više moguće osobne imovine¹²², gdje se ponajviše ističe *rogato blago*, odnosno stoka – svinje, krave, koze i slično. Istovjetno je u procesu prelaska mnogima živež oduzeta:

*Premda nas je naš spahija tješio, da se ništa nebojimo, počеше nas ipak Turci proganjati i zlostavljati, oteše nam mnogim marvu i drugu robu od pojedinih Poljaničana tako da su mnogi sada ostali bez blaga i odjeće, te jim je sve blago samo ono, što imadu na sebi. Tom prigodom uzeše Turci mom komšiji Luki Vukotiću 5 krmaka.*¹²³

¹²⁰ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik A. S., 02. rujna 1875. godine.

¹²¹ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik D. C., 01. rujna 1875. godine; Jedan od izbjeglica iz sela Dvorište nakon što je načuo kako u okolnim selima osmanski dužnosnici provode pljačku u mjestu Jelovac, te pale neke od kuća i ubijaju pojedine kršćane, pobjegao je s obitelji preko granice. Njegovo svjedočanstvo karakterizira nemogućnost da s nekim od svojih seljana uopće pruži otpor ili da postavi zasjedu jer je, prema iskazu, morao osamdesetogodišnjeg oca prevesti preko rijeke; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik S. P., 09. rujna 1875. godine.

¹²² Izbjeglica iz sela Ravnica, nedaleko od Novi Grada, svjedoči kako su mu osmanski službenici oduzeli pokućstvo dok je pokušavao prebjeći; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. J. C., 14. rujna 1875. godine; Prema svjedočanstvu, osmanski službenici su ženi muževljevog brata naredili kako mora izuti vlastite opanke i predati i njima; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, Zapisnik M. J., 07. rujna 1875. godine.

¹²³ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, O. Č., 07. rujna 1875. godine.

*Kad smo do unske obale došli salete na nas turski panduri, ter nam oteše mnogim blaga, meni 10 komada koza u vrijednosti od 50 for., a Iliji Kreči 2 komada svinja i 34 komada koza, a Davidu Saviću 8 komada krmaka, 1 kobilu i 1 ovcu.*¹²⁴

*Tom prigodom haraše nas Turci gdje mogoše, otimaše naše blago, i u koliko ja sigurno znam, oteli su onda Turci od Petra Zorića 14, od Jovana Kreče 11, od Ilije Kreče 2, i od Davida Savića 8 komada krmaka, a Damjanu Iliću oteše i ovce i koze. Dmitru Saviću, koga su u bijegu uhvatili, otjeraše sve blago, što se je s njim dogodilo neznam.*¹²⁵

Strahovitost nasilja koje se odvila u početku Ustanka može se, izuzev raširene paleži i pljačke ogledati ponajprije u osobnim svjedočanstvima. U pojedinim selima dolazi do otmice žena i djevojaka, ali isto tako postoje svjedočanstva kako osmanski službenici ubijaju ne samo odrasle muškarce koji su mogli biti naoružani, već žene i djecu:

*Nadalje imadem napomenuti da su Turci njeko vriemepred našim izseljenjem na silu oteli i odveli kćeri Janka i Marka Mariu Kovića, ne znam, gdje se iste sada nalaze.*¹²⁶

*Kad sam ja sa svoja tri sina, 2 snahe i babom ovamo bježao, uhvatiše mi na putu Turci snahu i ženu i natjakinu sa 2 krave, te is sobom odvedoše, dočim smo mi ovamo prebjegli. Moj sin Lazo, koji je sa mnom ovamo prebjego otišao je natrag, da čuje što je sa našom obitelji preko.*¹²⁷

*Tom prigodom t. j. našeg bijega odveli su Turci žene i djecu našu, najviše našega blaga.*¹²⁸

Progonječi Turci uništiše sve, što im pod ruku dodje, zaplieniše naše blago i množinu ljudstva koje bježati nije moglo. Sama nejaka djeca neostadoše od turskog mača poštedjena,

¹²⁴ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, D. I., 03. rujna 1875. godine.

¹²⁵ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. S. K., 29. kolovoza 1875. godine; Također mnogi drugi izvori navode kako im je otet značajan broj stoke.

¹²⁶ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik N. M., 29. kolovoza 1875. godine.

¹²⁷ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik L. G., 03. rujna 1875. godine.

¹²⁸ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, J. V., 11. rujna 1875. godine.

jer mnogoj majci dijete iz naručaja istrgnuto i pred očima iste i sasječeno, što se je i istoj majci kasnije dogodilo.¹²⁹

Iščitavajući pojedine događaje unutar priloženih primjera vidljiva je prije svega raširenost pojave kulminiranja sukoba osmanskih službenika/vojnika sa seljačkim zbje govima. Otimanjem osoba, stoke i imovine uz popratno paljenje napuštenih kuća i sela, kao i smrtno stradalima pogođen je znatan broj kršćana (ponajviše pravoslavaca u kontekstu Bosanske krajine). Izbjegličama se u stvari nude samo dva moguća rješenja, jer ako se promatraju izvještaji iz sela koja nisu imala doticaja ni s kakvom pobunom i tamo su pristizali osmanski službenici ili neregularne jedinice djelujući po istom principu kao s pobunjenima. Mobilizacija *bašibozuka*¹³⁰ zacijelo je doprinijela dodatnoj zabrinutosti seljaštva diljem Bosanskog vilajeta, što ima smisla ako se pogleda činjenica da su upravo te iste neregularne jedinice spalile stotine sela, dočim je do kraja 1875. godine ubijeno oko 5000 seljaka.¹³¹ Dakle, izbjeglice su posljedično mogle sudjelovati u pobuni ili pak migrirati u sjevernije krajeve. Mnogi vide spas za svoj život, kao i vlastite obitelji, upravo u potonjem. Stoga što prije pokušavaju izbjeći sukobe, no pojedine zbje gove ti isti sukobi dostižu. Ne bih nužno sve zasjede što su ih u bijegu uspostavljali seljaci pripisao Ustanku, ipak je riječ o nužnoj obrani većeg broja ljudi od strane manjih slabo naoružanih skupina koje dobrim dijelom nemaju deklarirane ciljeve – osim

¹²⁹ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, J. C., 11. rujna 1875. godine; Izbjeglita iz mjesta Vlasknica pruža opis događaja u kojemu je usmrćena trudnica iz čije utrobe su prolaznici mogli vidjeti dva muška djeteta; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, Zapisnik J. U., 05. rujna 1875. godine; *Turci su nas njeke progonili i tom prigodom usmrtiše Božu Radojčića i moga strica Laku Cviića, Nikolu Cviića zatim Dmitra Jukovića i Božu Jovankovića, koji je već sried Une bio, te je njegovo truplo voda odniela*; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik D. C., 01. rujna 1875. godine.

¹³⁰ Charles Yriarte, francuski novinar i putopisac, pruža veoma zanimljiv opis *bašibozuka* upravo u mjesecu kolovozu 1875. godine: *Artiljerija i nizam idu putem za Berbir, a pred njima kao prethodnica jašu bašibozuci i sviraju svoj marš na malim, vrlo kratkim sviralama, koje daju vrlo piskutav i neskladan zvuk; njihov pljosnati doboš, pričvršćen poput štita na jednoj strani sedla, odzvanja pod višestrukim udarcima kratke palice s jastučićem na kraju, kojom tuku iz sve snage jednom rukom. Nema ništa čudnije od njihovih tipova: koliko ljudi, toliko rasa i različitih nošnji. Oni idu nasumce, ne brinući se ni za poredak, ni za disciplinu, čas na čelu, čas na začelju, silaze s put i prate rijeku, nestaju po čitave sate i vraćaju se u nezadrživom trku na samo čelo kolone. Njihova se odjeća ne da opisati, jer svaki od njih, obavezan da se sam opremi, nosi nošnju kraja u kojem se rodio i kinduri se po svom nahodanju, prema vlastitom ukusu, karakteru i modi. Rezultat toga je najčudnovitiji skup: čini mi se da u ovom odredu gledam uzorke svih pomoćnih i neregularnih jedinica koje se vrbuju na granicama Rusije i Azije; ali me mađarski hirurg pored koga jašem uvjerava da pred očima imam samo dobrovoljce poznate pod imenom bašibozuka, i koje ovdje češće zovu neredovnim vojnicima. Oni se regrutuju najčešće iz azijskih i afričkih pokrajina Turske i čine, zajedno sa spahijama i beduinima, tri najznačajnija dobrovoljačka roda vojske. U slučaju rata, njihova je brojnost uvijek jako velika, privlači ih mamac plijena umjesto plate koja je postala slučajna i neizvjesna; Šarl Irijart, *Bosna i Hercegovina – putopis iz vremena ustanka 1875-1876.*, preveo Vladimir Osipov (Sarajevo: IRO 'Veselin Masleša', 1981), 74.*

¹³¹ Malcolm, *Bosna*, 246-247; Ustanak bi se mogao opisati i kao uzastopnim osvećivanjem zaraćenih strana za počinjene masakre na stanovništvom. Mnogi izvještaji novinara s bosanskog teritorija, poput Arthura J. Evansa svjedoče obostranim zločinima. Primjerice, Evans navodi kako su ustanici znali često pozatvarati muslimansku obitelj u njihov dom nakon čega bi ga s njima spalili; Cathie Carmichael, *A Concise History of Bosnia* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 39.

propuštanja čitavih zajednica da prijeđu granicu, a posljedično će i oni sami prebjeći. Iskustva koja izbjeglice pružaju u zapisnicima saslušanja mogu se promatrati u vidu kolektivne traume. Naime, čini se da je svatko od ispitanih pogođen određenom vrstom traumatskog iskustva, nebitno radi li se o fizičkom nasilju, ubijenom/otetom članu obitelji, suseljanu, imovini ili životinjama. Nekoliko primjera dotiče se upravo iskustva osobnih trauma, poput otimanja žene i snahe, što opet djeluje traumatski spram pojedine osobe koja je isti događaj proživjela. Posljedično, može se iščitati razina nezadovoljstva koja je vladala na selu – negativna percepcija muslimanskih prvaka i upravitelja vilajeta utjecala je na stvaranje nepovjerenja u samu vlast, kao i mogućnosti da se sukobi uopće primire.

7. Topos straha

Emocije ili pojednostavljeno predočeno *osjećaji* čine set mentalnih i fizičkih reakcija pojedinaca ili pak čitavih zajednica s pomoću kojih isti kanaliziraju vlastito ponašanje/mišljenje/intervenciju unutar određenog povijesnog konteksta. Epizode *emocija* mogu biti kratkotrajne ili dugotrajne, ovisno dakle je li riječ o fenomenu koji pojedinac/zajednica proživljava u točno određenom povijesnom trenutku ili je riječ o procesu koji traje duži vremenski period – istovremeno postoji mogućnost kako emocija može biti simbioza prethodno navedenih.¹³² Emocije nisu nužno karakteristika duboko osobnoga, već sadrže potencijal da kruže daleko iznad nivoa pojedinca pomoću različitih međuljudskih interakcija.¹³³ U istraživanju emocija posebice je zanimljiv *hidraulični model* Barbare Rosenwein u kojemu se emocije promatraju kroz točno zadan vremenski period gdje potiskivanje neke od emocije može uzrokovati njezino naglo izbijanje na površinu.¹³⁴ Stoga promatrajući zapisnike saslušanja izbjeglica iz Bosanske krajine, uz popratnu literaturu, nameće se ideja kako s početkom Ustanka, odnosno od druge polovice kolovoza 1875. godine, čitava sela u stvari proživljavaju zajedničku emociju koja kod većine pravoslavne populacije nadilazi svaki drugi osjećaj i kristalizira se u točno određenom trenutku. Riječ je o emociji straha koja se uočava gotovo u svakom održanom saslušanju, a uzroci se mogu ogledati istovremeno u dužim vremenskim okvirima koji su posljedica osjećaja *nepravdnosti*, *neravnopravnosti* i svakodnevnog *nasilja*, a karakterizira ih socijalni položaj pojedinca/zajednice unutar bosanskog

¹³² Pirjo Lyytikäinen, „How to study Emotions Effects in Literature“, u *Writing Emotions/ Theoretical Concepts and Selected Case Studies in Literature*, ur. Ingeborg Jandl, Susanne Knaller, Sabine Schönfellner, Gudrun Tockner (Bielefeld: Lettre, 2018): 249.

¹³³ Milan van Lange, *Emotional Imprints of War* (Bielefeld: Bielefeld University Press, 2023), 46.

¹³⁴ Benno Gammerl, „Transitory Feelings? On Challenges and Trends within the History of Emotions“, *Contemporanea* 2/17 (2014): 337.

društva te neposrednog nasilja koje izbija upravo s početkom Ustanka. Strah je tako glavna stavka koja kohezivno povezuje mnoštvo bosanskokrajiških izbjeglica i čini glavnu polugu radi koje djeluju u smjeru bijega prema granici i njezinome prelasku na teritorij Vojne krajine.

7.1. Fenomen glasine - instrumentalizacija

Strah je u čitavom Bosanskom vilajetu, a prema saslušanjima izbjeglica i u Bosanskoj krajini, nadasve prisutan. Nazočnost straha vidljiva je ponajviše na selu i selo se u stvari proklamira kao primaran i najdjelotvorniji objekt brojnih vrsta zastrašivanja kršćanske populacije. Nizak socijalni položaj seljaštva diktirao je podložnost nasilju i *samovolji* zemljoposjednika te samih državnih službenika poput žandara, pa čak i upravitelja pojedinih okruga. Stoga selo se uvelike doima dugoročnom boljkom osmanske uprave te početnom etapom gotovo svih nemira koji su zahvatili Bosansku krajinu. Prisutan strah razlaže se na nekoliko stavki i u znatnoj mjeri utječe na seljaštvo, čemu je konačna posljedica masovno iseljavanje u Vojnu krajinu. Primjer koji doista slikovito progovara o razini turbulencije uopće spomena imena *Turci* među običnim pukom navodi Dušan Musa. On prenosi da je u godišnjaku fra Jake Baltića iz 1872. godine zapisano kako u trenutku predvođenja mise na dan svetog Antuna Padovanskog netko s ulaznih vrata crkve vikao da dolaze *Turci*. Posljedično, svi kršćani koji su prisustvovali misnom slavlju bježe i skrivaju se. Nakon što su se preostali okupljeni raspitali o čemu je točno bila riječ ispalo je da dotični čovjek koji je pustio glas o *nadirućim Turcima* tu glasinu razvikao potpuno bespotrebno i neutemeljeno jer nikakvih *Turaka* prema zapisu u bližoj okolini nije bilo. Događaj dakle svjedoči o problematičnosti spomena imenu *Turci* i osjećaju straha koji je budio kod seljaštva, gdje čak i svojevrsna pošalica može utjecati na seljake da isti tren paničare i traže sklonište.¹³⁵

Polovicom kolovoza kada izbija Ustanak u Bosni mnoga sela postaju poprišta međusukobljenih propagandnih djelovanja. Već u srpnju 1875. godine pojavom glasina o Ustanku u Hercegovini lokalna populacija Bosanske krajine proživljava strah koji se tijekom vremena uobličava ili u otvoren sukob s osmanskim službenicima, pa zatim i vojskom, ili pak bijegom. Hajduk Ostoja Kormanoš te trgovci poput Vase i Pane Vidovića pokušali su utjecati na seljake da pokrenu Ustanak, no i prije njihovoga djelovanja postojale su svojevrsne glasine o dizanju bune. Ekmečić zaključuje kako su te glasine posljedica opće nesigurnosti i uznemirenosti

¹³⁵ Musa, *Hercegovački ustanak*, 150.

seljaštva, a ne uzrok pokretanju Ustanka.¹³⁶ Od svih pokušaja koji ostaju ograničeni u propagandnim aktivnostima i formiranju brojem znatnog Ustanka može se navesti djelovanje Vase Vidovića koji je vlastitim snagama pokušao zaustaviti izbjeglice da bi ih nagovorio na pružanje otpora i pokretanje pobune.¹³⁷ Galib Šljivo navodi kako na osmanskoj strani postoje zabilježena propaganda djelovanja spram kršćana i kao primjer predstavlja hadži Atif Šardanagića, zemljoposjednika i *fanatika* iz Bosanskog Broda koji na teritoriju Vojne krajine uspješno širi glasinu kojom se dodatno utječe na strah kod kršćana. Glasina je u sebi sadržavala elemente čistog zastrašivanja mogućih pravoslavnih i katoličkih neprijatelja, a bila je riječ o izmišljenom sultanovom dekretu kojim je muslimanima dopušteno za vrijeme ustanka neometano ubijati djecu do pet godina starosti. Prema mišljenju Šljive, iako su habsburške vlasti bile sasvim sigurne da se radi o nerealnom i izmišljenom dekretu, ipak je takva vrsta glasine mogla pružiti oslonac kod ostrašćenih muslimana da takvu vrstu nasilja i čine.¹³⁸ Stoga iz predočenog vidljivo je da glasina čini sastavni dio Ustanka i masovne migracije te glasina kao fenomen postaje instrument pojedinih osmanskih zemljoposjednika i službenika, ali isto tako i kršćana koji predvođeni vlastitim ciljevima obilaze sela gdje pokušavaju hitro organizirati pobunu. Rekao bih da je takva vrsta propagandnog djelovanja pojedinih kršćana (pravoslavaca) istovjetno osmanskim glasinama pružila nužno pojačan osjećaj straha seljaštvu koje se uvelike nije pridružilo Ustanku već bježi preko granice. Ustanak je također događaj koji upotpunjuje paletu straha. Naime, činjenica da je netko sudjelovao ili pak da je mogao sudjelovati u pobuni (makar kao ispomoć u kontekstu pružanja hrane i skloništa ustanicima) produbila je strah kod mnoštva seljaka. Pojava osmanskih službenika, kao i vojnika, uz brojnu populaciju koja je bježala i širila vijesti o sukobima, utjecala je na odluku mnogih da napuste dom i u što kraćem vremenskom roku izbjegnu u Vojnu krajinu:

*Strah od Turaka, prisili nas, naše ognjište ostaviti. Taj strah zada nam i to temeljiti rašireni glas, da Turci oko Kostajnice i Dobrlina kršćane haraju, da im njihovo dobro oduzimaju i pojedine osobe mrcvare. U našoj okolini nebijaše za ono vrieme nikakvog nasilja.*¹³⁹

¹³⁶ Ekmečić, *Ustanak*, 76-81.

¹³⁷ Isto, *Ustanak*, 77-78.

¹³⁸ Šljivo, *Bosna*, 449-450.

¹³⁹ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik M. G., 03. rujna 1875. godine.

*Opazivši u nedilju dne 15 pr. mj. da sviet bježi i da ih turci gone paleć sela i ubijajuć, pobojao sam se, našto sam sa svojom obitelji ja u šumu pobjegao a kada sam nakon 4-5 dana vidio obalu unsku praznu prebjegao sam nedaleko od Dubice na ovu stranu.*¹⁴⁰

*U nedilju dne 16 pr. mj. pobjego sam od turske sile, vidjevši kako drugi ljudi bježe, koji pripovedaše da su truci počeli kršćansku djecu sjeći i da je ustanak buknuo. Zulum koji turci u svakoj struci čine, uzrok je da smo mi na prvu viest da je buna buknuła, bježati počeli, znajući iz dosadašnji dogadjaja da je turčin u stanju kršćaninu svako zlo nanieti.*¹⁴¹

Seljaštvo je u pojedinim selima zatražilo prestanak prikupljanja poreza, kao i da se ne utjeruju silom. Uslijed takvih i sličnih zbivanja dvije stavke su također odigrale znatnu ulogu unutar širenja straha od mogućeg sukoba i općeg izbijanja nasilja – prisila da seoski kneževi osobno preuzmu prikupljanje poreza te uhićivanje skupina seoskih knezova kako bi pojedini zemljoposjednici ili upravitelji okruga tu prisilu proveli. Nakon što je većina uhićenih puštena na slobodu došlo je do konstruiranja odluke da čitava sela kolektivno migriraju jer je osobama zaduženim za prikupljanje poreza zaprijećeno smrću ako ne uspiju namaknuti tražene iznose.¹⁴² Shodno tome uz glasine o *Turcima* koji uništavaju i ubijaju sve pred sobom unosi se nemir koji rezultira kreiranjem sveopće panike protkane strahom:

*Radi tog odpora pošalje bihaćki paša u naše občine jedno 15-20 pandura, koji su kršćane plienjali, glabarinami ucjenjivali, zlostavljali, i svaki mogući zulum činili, te se je narod napokon, toga bezdjela sit, njima u nješkoj občini suprot stavio. Uslied toga raznese se po našem kraju glas, da paša proti nam šilja veliku vojsku, što narod tako uznemiri, da stade na ovu stranu se preseljavati. Medjuto proču se glas da je nastala u Kostajnici buna. Mi se radi toga pobojasmo za naš život i blago, te počesmo na ovu stranu bježati.*¹⁴³

U nedilju dne 15 pr. mj. počeli su Turci u Miloševu brdu nahije i kaimakata gradiškog kršćane u istom selu vezati, tući i ubijati, a kada smo mi u našem selu u ponediljak dne 16 pr. mj. doznali, podjemo sa svojimi obitelji istoga dana u šumu, misleći da do velike bune doći

¹⁴⁰ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, Zapisnik S. Ć., 10. rujna 1875. godine.

¹⁴¹ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, Zapisnik L. M., 14. rujna 1875. godine. I. Š., 09. rujna 1875. godine

¹⁴² Ekmečić, *Ustanak*, 75-76.

¹⁴³ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, Zapisnik L. M., 14. rujna 1875. godine.

neće, ali pošto smo se i tečajem dana dne 17 pr. mj. uvjerali, da turci od Milošev brda i nadalje na kršćani po ostalimi seli nami bliže ležećimi slična bezdjela činu, to smo naše žene i decu utorak dne 17 pr. mj. na večer na ovu stranu spasili, a mi smo nas 20 osobah iz našeg sela povratili se natrag u šumu nedaleko od sela našega ležeći u namjeri da spasimo našu sirotinju ako bi na takovu malo turakah napalo, nu pošto je pretežnija sila turakah proti našem selu prošla, a i pošto nikakovog oružja imali nismo, to smo i mi za našimi ženami i diecom poslie 5-6 danah ovamo prebjegli.¹⁴⁴

No, ne treba zaboraviti kako nisu sve izbjeglice dobrovoljno prešle granicu, već su uslijed prvih dana Ustanka protjerani na vojnokrajiški teritorij:

Mene su turske čete, koje od Novog iz Kostajnicu išli iz moje domovine protjerale. Te čete kogagod na putu susretoše, otjeraše blago koje nadjoše, i kašnje započese silomice naše blago otimati. To okrutno postupanje, poduprto tim, da našu okolicu te čete harati i kuće paliti započese, prisili nas, ovamo prebjeći.¹⁴⁵

7.2. Panika

Strahom se koriste obje strane i panika se manifestira ne samo na bosanskokrajiškom selu, nego i u gradovima sjeverozapada Bosne. Najimpozantniji primjer jest Banja Luke gdje nenaoružani kršćani nisu u mogućnosti masovno pobjeći ili pak pridružiti se Ustanku zato što su daleko od granice s Vojnom krajinom, ali i što su okruženi osmanskim vojnim snagama te mnoštvom muslimanske gradske populacije. Stoga strahuju od mogućeg sukoba u kojemu ni na koji način ne bi mogli uspješno pružiti otpor bez velikog broja žrtava ili gubitkom cjelokupne imovine. Spaljivanjem banjalučke pravoslavne crkve dolazi do zaoštavanja situacije i kršćani su primorani isplatiti 20 000 dukata muslimanima da se sukob ne bi drastično pogoršao. Charles Yriarte boravio je određeni period upravo u Banja Luci i prenosi kako je strah sveprisutna karakteristika pravoslavnog pučanstva, no i taj strah nailazi na pojedine simpatije između mogućih neprijatelja u kojemu se članovi obitelji, poglavito žene i djeca, pokušavaju osigurati ako dođe do sukoba:

¹⁴⁴ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, Zapisnik P. D., 08. rujna 1875. godine; Seljak iz mjesta Vrbaška nedaleko od Gradiške prepričava kako je do njegovog mjesta prodrila glasina da Turci pale, ubijaju i vežu kršćane. No razlog zbog kojega je prebjegao bila je u stvari pobuna u kojoj nije sudjelovao te strah da će ga osmanski službenici neovisno o njegovoj ulozi usmrtili; HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7, Zapisnik S. Š., 12. rujna 1875. godine.

¹⁴⁵ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik S. P., 09. rujna 1875. godine.

Ono malo Srba što je ostalo zatvorilo se u kuće, iz kojih ne smiju izaći iz straha da ne budu spaljene [...] Sada su usljed ustanka Turci gospodari, pošto je raja napustila teritorije pokrajine, i moguća je svaka eventualnost. Svake noći se očekuje pokolj, oči srpskog stanovništva su uperene u zastavu konzulata; oni Turci koji su se sprijateljili sa srpskim porodicama i ne dijele fanatizam svojih jednovjeraca, s vremena na vrijeme šalju konzulu obavijesti o zavjerama koje se kuju protiv hrišćanskih života. Moj mi je domaćin, uostalom, rekao da njegova žena i kćerka imaju osigurano utočište u jednoj muslimanskoj porodici, i u njegovim riječima nema nikakvog pretjerivanja.¹⁴⁶

Da je riječ o panici koja se razvija među pravoslavnim stanovništvom Bosanske krajine svjedoči izbjeglica iz sela Čatrinja (okolica Gradiške):

U našem priobraženju ove godine dočuli smo mi da je buna proti turkom u Hercegovini podigla, doznaju to naši turci počeli su svoji čardakove i naše kuće paliti, mi znajuć da iz toga dobra biti neće smo na austrijsku stranu bježali. Naš narod počeo je bježati pa sam i ja bježao, neznajuć zašto mi odoljeti nemogasmo [...]¹⁴⁷

Dva bosanskokrajiška seljaka potvrđuju kako su bježali zbog straha koje je prouzrokovano promatranjem bježanja mnoštva ljudi iz okolice, a koji pokušavaju u što kraćem roku prijeći granicu. Prvi navod odnosi se na mjesto Dvorište nedaleko od Kozarske Dubice u kojemu stariji muškarac svjedoči kako je pobjegao iz vlastitoga sela nakon što je ugledao brojne seljake iz susjedstva u bijegu te je strahovao da će i njega usmrtiti *Turci*.¹⁴⁸ U drugom navodu izbjeglica iz Klekovca (između Dubice i Jasenovca) isto tako prezentira razlog zbog kojega se odlučio užurbano preseliti u Vojnu krajinu kao glavnom posljedicom straha koji se razvio u trenutku dok je promatrao brojne suseljene i izbjeglice iz okolnih sela kako pokušavaju što prije prebjeći.¹⁴⁹ Izbjeglica iz sela Brekinje jugozapadno od Kozarske Dubice pred povjerenstvom vojnokrajiških službenika jamačno tvrdi da uz sve namete i tešku situaciju nisu pomišljali na bijeg, no kada su započeli sukobi i paljenje kuća, onda nisu vidjeli drugi spas nego tražiti zaštitu

¹⁴⁶ Irijart, *Bosna i Hercegovina*, 66;69.

¹⁴⁷ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik V. T., 17. rujna 1875. godine

¹⁴⁸ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik M. K., 12. rujna 1875. godine.

¹⁴⁹ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik I. M., 10. rujna 1875. godine.

susjedne države.¹⁵⁰ Kod pojedinih izbjeglica, poput pojedinca iz mjesta Čitluk južno od Kostajnice, preseljenje je *godinu dana dogovaran* pothvat te nakon što nisu mogli isplatiti traženi iznos poreza taj inicijalan dogovor se pokreće. Lokalni muslimani dočuli su da se sprema masovna selidba i reaguju popratno tome. Paša je poslao žandare da bi im zapriječili put, dočim izbjeglice pružaju otpor – naime, seljak tvrdi kako je Ustanak u kojemu je on sudjelovao bio nužan u kontekstu obrane vlastitog i života drugih suseljana.¹⁵¹

8. Habsburška Monarhija i izbjeglice

Političke prilike se 1875. godine zaoštravaju u kontekstu Istočne krize kreiranjem Istočnoga pitanja. Izbijanjem Ustanka u Hercegovini i širenjem sukoba na prostor čitavog Bosanskog vilajeta Monarhija svoj službeni stav deklarira neutralnim, što opet ima političke implikacije sprječavanja Kneževina Srbije i Crne Gore da u znak potpore ustanicima proglase rat Osmanskome Carstvu i aktivno se uključe u sukobe s ciljem vlastitog teritorijalnog uvećanja.¹⁵² Premisa habsburške politike uglavnom je podrazumijevala svojevrsan strah zbog mogućeg ruskog političko-teritorijalnog napredovanja na prostoru Jugoistočne Europe panslavističkim idejama, gdje je situacija takvom razvoju događaja doista mogla pogodovati - ipak je većinu graničnih i europskih provincija Osmanske države naseljavalo upravo pravoslavno (i djelomično slavensko) stanovništvo.¹⁵³ Također, Monarhija je vlastitim diplomatskim nastojanjima konstantno sprječavala da se bosanskome prostoru, kao i Bugarskoj i Makedoniji, unutar Osmanskoga Carstva omogući autonomija na koju je gledano upravo kao prvi možebitni korak težnjama slavenskih naroda u vidu ujedinjenja te formiranja države/a, što bi se prema mišljenju Monarhije negativno odrazilo na dualan status, pa i mogućim nastojanjima Slavena da na njezinome teritoriju zatraže višu političku moć ili pak pokušaju pridružiti se proširenoj Srbiji i Crnoj Gori.¹⁵⁴

Unatoč pokušajima Monarhije da opravda svoju neutralnost zabranama prelaska stranih i domaćih dobrovoljaca u Bosnu, kao i onemogućavanjem prijenosa potrepština i naoružanja koje su osiguravali mnogi uspostavljeni odbori za pomoć, bilo je nemoguće u potpunosti

¹⁵⁰ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik M. T., 09. rujna 1875. godine.

¹⁵¹ HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6, Zapisnik M. B., 31. kolovoza 1875. godine.

¹⁵² Jezernik, „Methodological Piedmontism“, 113.

¹⁵³ Zöllner, Schüssel, *Povijest*, 262-263.

¹⁵⁴ Vasa Čubrilović, „Istočna kriza 1875-1878. i njen značaj za međunarodne odnose koncem 19. i početkom 20. veka“, u *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine*, sv. 1, ur. Rade Petrović (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977), 19.

spriječiti bilo što od navedenoga.¹⁵⁵ Naime, nedugo nakon početka previranja službenicima Vojne krajine i općinskim vlastima dana je zapovijed da ustanicima oduzimaju apsolutno svo naoružanje s kojim su prešli granicu. Način na koji su postupali prema nenaoružanim izbjeglicama bio je sukladan odredbi iz 1854. godine, gdje je svakoj prebjegloj osobi dopušteno bez ikakvoga ometanja prijeći granicu te da se po prestanku opasnosti nikoga ne smije prisiljavati na povratak u Bosnu.¹⁵⁶ Ubrzo nakon masovnog priljeva izbjeglica donesena je odredba s pomoću koje je uvedena trotjedna karantena uz preventivni pregled ljudi i stočnog fonda nakon kojega su dotični mogli prijeći iz Vojne krajine na hrvatski prostor pod upravom bana.¹⁵⁷

Monarhija se tijekom prvih tjedana, pa i u kasnijem razdoblju, susrela s problemom izrazito brojem pozamašne populacije izbjeglica koji prelaze granicu. U nekim mjestima odnos službenika prema izbjeglicama znao je varirati, iako su najčešće dočekani pozitivno, ipak u pojedinim dijelovima Dalmacije izbjeglice su doživjele donekle neprijateljski stav općinskih vlasti. Primjerice, općinske vlasti u Makarskoj i Metkoviću prijetile su izgnanstvom svima koji se ne potpišu te da je prijelaz dopušten samo radi trgovačkih intencija bez ikakvih ustaničkih prebjega. Posljedično su zbog agresivnog odnosa spram izbjeglica prosvjedovali mnogi lokalni stanovnici, dočim je premijer Gyula Andrassy naložio 12. kolovoza donekle smireniji pristup.¹⁵⁸

U vrijeme kada već mnoštvo bosanskokrajiških izbjeglica prelazi u Vojnu krajinu tijekom kolovoza i rujna 1875. godine habsburške vlasti pokušavaju ih što kvalitetnije zbrinuti. Prvotna pomisao da ih se stalno nastani u Vojnoj krajini nije se dugo održala, pa se izbjeglicama nudi novčana pomoć. Novčani prinosi isplaćivali su se samo onim izbjeglicama koje se nisu mogle same uzdržavati. Onome tko je bio glava obitelji predan je certifikat na kojemu se pratila svaka promjena boravišta i status pomoći (različite vrste pomoći uspostavljaju se tek tijekom 1876. godine). Komisije koje su imale zadatak predati novčana sredstva sastojala su se

¹⁵⁵ Jezernik, „Methodological Piedmontism“, 115; Štoviše Monarhija je dopuštala boravljenje manjih osmanskih vojnih skupina na vlastitome teritoriju – primjer Metkovića, gdje naoružani osmanski vojnici slobodno borave u gradu. Tek 30. rujna stupa na snagu zabrana osmanskim vojnicima da borave u gradu, ali samo nakon sumraka. Monarhija je isto tako dopustila osmanskoj vojsci da iskrcu u Kleku, nedaleko od Neuma, oko 1000 vojnika koji su zatim nastavili vojne operacije prema Mostaru; Puljić, *Hrvati katolici donje Hercegovine*, 260-262.

¹⁵⁶ Čubrilović, *Bosanski ustanak*, 65; Teinović, *Srpski ustanak*, 58.

¹⁵⁷ S obzirom da je 85% izvoza iz Bosne orijentirano upravo na Habsburšku Monarhiju Ustanak je uvelike poremetio robnu razmjenu zbog koje se stvara manjak financijskih sredstava i posljedično ekonomske krize mnogih naselja u Vojnoj krajini, ali i dublje u unutrašnjosti. Porezi su s vremenom rasli, dočim je trgovina sve značajnije opadala zbog pljačkanja trgovaca od strane ustaničkih i osmanskih jedinica. U Bosanskom vilajetu je zbog izrazito slabe ljetine stupila zabrana izvoza stoke i žitarica što je utjecalo manjim poslovnim financijsko-robnim transakcijama i konstantnom rastu cijena proizvoda; Dragutin Pavličević, „Odras bosansko-hercegovačkog ustanka 1875-1878. na gospodarske prilike u Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest* 1/3 (1971): 93-96.

¹⁵⁸ Puljić, *Hrvati katolici donje Hercegovine*, 260.

uglavnom od općinskog vijeća, dva predstavnika grada/mjesta i konačno dva predstavnika lokalne izbjegličke populacije. S vremenom se profilira pružanje pomoći nužno onima koji nisu sposobni raditi (uz žene i djecu), dok se odrasli muškarci sposobni za rad nisu ubrojavali u istovjetne skupine. Naime, važno je imati na umu kako je prostor Vojne krajine uvelike agrarno orijentiran i rad je dakle sezonskog tipa te se zbog Ustanka broj radne snage pojačano umnožio ne ostavljajući svima priliku za zaradu.¹⁵⁹ Procijenjeno je da su habsburške vlasti utrošile značajna novčana sredstva na pomoć izbjeglicama - tijekom 1875. godine oko 475,810 florina.¹⁶⁰

Osim nemogućnosti da vlasti Monarhije pruže svima utočište, odnosno da se svima osigura prikladan smještaj, zimi 1875./1876. godine nastupila je glad čitavim Bosanskim vilajetom, kao i neposrednim susjednim zemljama uključujući Vojnu krajinu i Dalmaciju. Podatak koji se nalazi u literaturi navodi da je smrtnost izbjeglica iznosila izrazito visokih 22%.¹⁶¹ Uz glad mnoge izbjeglice su zbog suštinske potrebe da prehrane obitelji prodavale stoku koju su uspjeli prevesti u Vojnu krajinu po veoma niskim cijenama, a to su dakako iskorištavali brojni lokalni, pa čak i prebjegli bosanski trgovci.¹⁶² Prisutne su i vijesti kako pojedinci iskorištavaju prikupljanje pomoći izbjeglicama i ustanicima te sve prikupljeno naposljetku prisvoje sebi. Ipak, lokalno i izbjeglo stanovništvo su se snalazili, posebice kada je riječ o otvaranju gostiona i međusobnom trgovinom u prostoru nedaleko od pograničja. Time se nije nadomjestila robna razmjena na razini prije Ustanka, ali posljedično otvorio se prostor krijumčarenju potrepština i druge robe, gdje je dobrim dijelom prevladavala i trgovina oružjem kojom su se snabdijevale čak i osmanske trupe. To je konkretan razlog zbog čega dolazi do sve češćih sukoba pograničnih habsburških službi i krijumčara, te učestalog prelaženja natrag u Bosnu i povratkom na prostor Vojne krajine. Između ostalog, iz toga razloga većina izbjeglica ostaje stacionirana nadomak granice jer granica predstavlja dvostruki spas – bijeg od osmanske vojske i mogućnost pljačke te trgovinom opljačkane robe na vojnokrajiškom teritoriju.¹⁶³

¹⁵⁹ Metode isplaćivanja pomoći razlikuju se primjerice u određenim dijelovima Dalmacije (Kotor, Benkovac i Knin) gdje općinske vlasti financijska sredstva predaju glavama obitelji. U početku je svakom prebjegu osigurano 7 kruna i 3.5 krune za dijete, a kasnije se ta svota povisuje na 10 kruna za odrasle i 5 kruna za djecu. Jarek Manasek, „Empire Displaced: Ottoman-Habsburg Forced Migration and the Near Eastern Crisis, 1875-1878“ (Ph.D.diss., Columbia University, 2013), 85-96; Teinović, *Srpski ustanak*, 58.

¹⁶⁰ Manasek, „Empire Displaced“, 65.

¹⁶¹ U okolnostima gladi i uopće oskudice dolazi do pojave hajduka i razbojništva. Grandits, *Ottoman Rule*, 108-110.

¹⁶² Pavličević, „Odraslo bosansko-hercegovačkog ustanka“, 99.

¹⁶³ Pavličević, „Odraslo bosansko-hercegovačkog ustanka“, 97-98.

9. Zaključak

Devetnaestostoljetna Osmanska država pokušava tijekom vremena implementirati brojne inovacije institucionalnog i društvenog napretka po uzoru na političke silnice zapada Europe i doista 1839. i 1856. godine uvodi mnoge promjene kako bi se mogla transformirati u građansko društvo. No, ono što bi trebalo nadoći u kontekstu stvaranja građanskoga društva jest sekularizacija koju mnogi muslimani diljem Carstva zamjeraju, kao i mnogi kršćanski vođe koji unatoč slabom vlastitom položaju žele zadržati primat nad zajamčenim društvenim/administrativnim pozicijama – poput edukacije. Osmansko Carstvo trebalo je premostiti i mnoge druge prepreke kao što su ukidanje janjičarske institucije, uvođenja regularne stajaće vojske i izobrazbe viših dužnosnika koji su uz sultana trebali reorganizirati čitavo društvo i državu. Naravno svaka nova promjena dolazila je s određenim predrasudama, pa čak i urotama protiv sultana i njegovih ministara od kojih je najpoznatija iz 1859. godine. Nove odluke u implementiranju ovise uvelike o pokrajinskim predstavnicima osmanske vlasti, skladu s lokalnim elitama i razini prihvaćenosti promjena kod različitih slojeva stanovništva. Tako Osmanska država ukida timarski sustav koji se u Bosni nastavlja prakticirati. Za Bosnu je također karakteristično pratiti tko je sve činio upravljao Bosanskim vilajetom. Treba se uzeti u obzir da često nekompetencija uzrokuje nemir ili nemogućnost da se pojedini sukob primiri.

Kršćansko-muslimanski odnosi na prostoru Bosne, točnije Bosanske krajine, opterećeni su prvenstveno vjerskim, a onda i socijalnim razlikama. Uzevši u obzir kako većinu posjednika čine muslimani, a neslobodnih seljaka/kmetova kršćani (pravoslavci) njihov međudnos često ovisi o više faktora koji mogu voditi pozitivnim iskustvima, kao i veoma negativnim. Pozitivni se očituju u pružanju pravne i svake druge zaštite seljaku, osiguranju stambenog pitanja te prikupljanja poreza koliki doista je. Negativni čimbenici mogu se razložiti na više stavki – utjerivanje dugova seljaku tako da se uzima više nego što je procijenjeno, psihičko i fizičko zlostavljanje koje može završiti silovanjem, sakaćenjem ili pak ubojstvom te otimanjem stoke, pokušava, obuće i drugih svakodnevnih potrepština, kao i imovine. Ne bih kazao kako je nužno riječ o sustavno isplaniranom, kao niti državno poticanom ugnjetavanju seljaka, no ekscesi su, barem prema svjedočenjima izbjeglica, veoma učestali i provode ih pojedini zemljoposjednici ili članovi određenih administrativnih/sudskih okruga. Ponašanje istih utječe na stvaranje ozračja znatnog nepovjerenja koje se katkada očituje na razini čitavih sela. Stoga vidljivo je da emocije i socijalni aspekti čine svakodnevicu pojedinog pripadnika seljaštva u Bosanskom vilajetu. Međusobno prožimanje veoma negativnih emocija poput frustracije, mržnje ili beznađa posljedica je upravo socijalnog položaja te je posebice razvidno u suodnosu sa zemljoposjedničkim slojem Bosanske krajine, kao i uopće državnih organa poput pravosuđa ili

snaga reda. S vremenom se negativne emocije nakupljaju i tijekom 1875. godine kulminiraju iz više razloga. U kolovozu iste godine istovremeno izbija nekoliko različitih sukoba bosanskokrajiškog seljaštva s muslimanskim upraviteljima i službenicima. Prva stavka odnosi se na odbijanje prikupljanja poreza i zbjegove istih seljaka u planine ili šume. Neka sela natjerana su da sama skupljaju traženi porezni iznos. I dok neki upravitelji šalju žandare da uhićuju seoske knezove i pokušaju ih same natjerati na prikupljanje poreza, drugi pak nakon određenih glasina o mogućem pokretanju Ustanka slanjem neregularnih jedinica i žandara željeli su smiriti tenzije – što je rezultiralo sukobima istih sa seljaštvom, gdje su pojedini osmanski dužnosnici usmrćeni. Neredi koji su zahvatili prostor Bosanske krajine rezultirali su djelomično paljenjem vojnih fortifikacija i stražarnica te pokretanjem ustaničkih grupacija od kojih većinu čine slabo naoružani seljaci. Ipak, imajući na umu da je organizacija tih grupacija u početku Ustanka veoma slaba, činjenica je da ne postoje kod svih isti ciljevi. Nekim ustanicima je preče nacionalno, dočim je drugima na pameti poboljšanje socijalnog položaja. Isto tako postoje seljaci koji pružaju otpor u nužnoj samoobrani i zaštiti obitelji, suseljana te stoke. Nepostojanje jedinstvene organizacije posljedica je niske zainteresiranosti bosanskokrajiškog seljaštva da vodi boj protiv osmanskih službenika ili vojnika. Upravo je emocija straha primaran pokazatelj nemogućnosti uspostave masovnog Ustanka. Strah je emocija koja se godinama provlači putem socijalnog položaja i derivat je koji izbija na površinu tijekom prvih dana sukoba. Između ostalog, strah kod dijela seljaštva nastaje mnogo ranije i velika je vjerojatnost da su osobna iskustva kao što je izdržavanje premlaćivanja uz prisustvovanje ubojstvu prijatelja ili člana obitelji plodno tlo za razvijanje straha čovjeka spram svojim i životima vlastite obitelji. Osjećaj straha je uz obostrana propagandna djelovanja uspješno djelovao na masovno pokretanje seljaštva u želji da što prije izbjegnu, odnosno njegova instrumentalizacija postaje oruđe širenja panike. Masovna panika uvjetuje masovnu migraciju, dakle prenošenjem sukoba diljem graničnog prostora mnogi zbog straha od paleži, zlostavljanju i ubojstvima jednostavno napuštaju sve kako bi se što prije domogli Vojne krajine, a istovremeno mnogi nisu niti svjesni što se događa, nego samo zato što vide velik broj izbjeglica odlučuju zbog straha pobjeći. U tijeku migracije mnoge su izbjeglice stradale što je rezultat nadiranja osmanskih vojnika i službenika koji u nekim mjestima načelno pokušavaju spriječiti migraciju, dok u drugima spaljuju sela i protjeruju lokalnu populaciju. Izbjeglice niti u bijegu nisu lišene sukoba u koje se ne žele petljati, primjerice mnogo izbjeglih stradalo je ili su ubijeni upravo na graničnom prijelazu, odnosno dok pokušavaju čamcima prijeći rijeke pod konstantnom paljbom. Dolaskom u Habsburšku Monarhiju pružena im je pomoć, iako njihovim nevoljama doista nije bilo kraja.

10. Bibliografija

Izvori:

HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku Carskog kraljevskog zapovjedništva u Zagrebu kao krajiške zemaljske upravne oblasti, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 6.

HR-HDA 435, Spisi o Bosanskom ustanku Carskog kraljevskog zapovjedništva u Zagrebu kao krajiške zemaljske upravne oblasti, Preslušanje bosanskih bjegunaca 1875., teh. jed. 7.

Literatura:

Anscombe, Frederick F. „The Balkan Revolutionary Age“. *The Journal of Modern History* 3/84 (2012): 572-606.

Bandžović, Safet. „Krizе i sukobi: Istočno pitanje i Balkan (1875-1878)“. U *Zbornik radova sa naučnog skupa „Historija Bosne i Hercegovine u djelima akademika prof. dr. Galiba Šljive“*, ur. Azem Kožar, 197-237. Tuzla: Društvo historičara Tuzla i Akademija društveno-humanističkih nauka Tuzla, 2012.

Carmichael, Cathie. *A Concise History of Bosnia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Christer Jorgensen „'Igniting the East'/ The Causes and Consequences of the Peasant Revolt in Bosnia-Hercegovina“, *Glas* 18/428 (2018): 123-148.

Čubrilović, Vasa. „Istočna kriza 1875-1878. i njen značaj za međunarodne odnose koncem 19. i početkom 20. veka“. U *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine*, sv. 1, ur. Rade Petrović, 15-31. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977.

_____. *Bosanski ustanak 1875-1878.*, 2. izd. Beograd: Balkanološki institut SANU, 1996.

Davison, Roderic H. „Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century“. *The American Historical Review* 4/59 (1954): 844-864.

Donia, Robert J., John V. A. Fine. *Bosna i Hercegovina: iznevjerena tradicija*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2011.

Džaja, Srećko M. *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijski period 1463.-1804*. Preveo Ladislav Z. Fišić. Sarajevo: Svjetlost, 1992.

- Ekmečić, Milorad. „Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875-1878“. U *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine*, sv. 1, ur. Rade Petrović, 49-93. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977.
- _____. *Ustanak u Bosni 1875-1875*. Sarajevo: Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, 1960.
- Gammerl, Benno. „Transitory Feelings? On Challenges and Trends within the History of Emotions“. *Contemporanea* 2/17 (2014): 335-344.
- Grandits, Hannes, Nathalie Clayer, Robert Pichler, *Conflicting Loyalties in the Balkans: The Great Powers, the Ottoman Empire and Nation-Building*. London: Tauris Academic Studies, 2011.
- Grandits, Hannes. *The End of Ottoman Rule in Bosnia/ Conflicting Agencies and Imperial Appropriations*. London i New York: Routledge, 2022.
- Heraclides, Alexis. Ada Dialla. *Humanitarian Intervention in the Long Nineteenth Century/ Setting the Precedent*. Manchester: Manchester University Press, 2015.
- Irijart, Šarl. *Bosna i Hercegovina – putopis iz vremena ustanka 1875-1876*. Preveo Vladimir Osipov. Sarajevo: IRO 'Veselin Masleša', 1981.
- Ivić, Aleksa. *Fragmenti iz istorije Bosanskog ustanka 1875. i 1876. godine*. Banja Luka: Biblioteka Aktuelnosti, 2006.
- Jelavich, Charles, Barbara Jelavich. *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*. Washington, University of Washington Press, 1977.
- Jezernik, Božidar. „Methodological Piedmontism and the Re-writing of early Yugoslav History“. *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest* 2/53 (2021): 107-143.
- Kamberović, Husnija. *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003.
- Klejer, Natali, Gzavije Bugarel. *Muslimani jugoistočne Europe/ Od imperija do balkanskih država*. Preveo Marko Božić. Novi Sad: Akademska knjiga, 2020.
- Ković, Miloš. „The Beginning of the 1875 Serbian Uprising in Herzegovina/ The British Perspective“. *Balkanica* 41 (2011): 55-71.
- Kožar, Azem. „Bosanskohercegovačke valije u zadnjem desetljeću osmanske uprave“, u *Povijesni zbornik/ godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, ur. Pavo Živković, 95-113. Osijek: Odsjek za povijest – Filozofski fakultet Osijek, 2006./2007.
- Lyytikäinen, Pirjo. „How to study Emotions Effects in Literature“. U *Writing Emotions/ Theoretical Concepts and Selected Case Studies in Literature*, ur. Ingeborg Jandl,

- Susanne Knaller, Sabine Schönfellner, Gudrun Tockner, 247-265. Bielefeld: Lettre, 2018.
- Macfie, A. L. *The Eastern Question 1774-1923*. 2. izdanje. London i New York: Routledge, 2014.
- Malcolm, Noel. *Bosna/ Kratka povijest*. Preveo Zlatko Crnković. Sarajevo: Biblioteka Memorija, 2011.
- Manasek, Jared. „Refugee return and state legitimization : Habsburgs, Ottomans, and the case of Bosnia and Herzegovina, 1875-1878“. *Journal of Modern History* 1/19 (2021): 63-79.
- _____. „Empire Displaced: Ottoman-Habsburg Forced Migration and the Near Eastern Crisis, 1875-1878“. Ph.D.diss., Columbia University, 2013.
- Mandić, Mihovil. *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine (1878.)*. Zagreb: Matica hrvatska, 1910.
- Matuz, Josef. *Osmansko Carstvo*. Preveo Nenad Moačanin. Zagreb: Školska knjiga, 1992.
- Milošević, Borivoje. „The Serbia Orthodox Church and Serbian Education in Bosnia and Herzegovina in the Last Century of Ottoman Rule“. *Journal of Historical Researches* 31 (2020): 131-149.
- Musa, Dušan. *Hercegovački ustanak 1875.-1878./ Akteri, istine i zablude*. Ljubuški: Rabic, 2019.
- Nikić, Andrija. „Paškal Buconjić: glavni uzroci ustanka kršćanskog stanovništva u Hercegovini (1875.)/ Kratak osvrt na namete“. *Croatica Christiana periodica* 8/5 (1981): 67-89.
- _____. *Kratka povijest Bosne i Hercegovine do 1918*. (Mostar: Franjevačka knjižnica i arhiv, 2002)
- Pavličević, Dragutin. „Odjek bosanskog ustanka (1875-1878) u sjevernoj Hrvatskoj“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 1/4 (1973): 121-196.
- _____. „Odraz bosansko-hercegovačkog ustanka 1875-1878. na gospodarske prilike u Hrvatskoj“. *Časopis za suvremenu povijest* 1/3 (1971): 91-100.
- Pinson, Mark. *The Muslims of Bosnia-Herzegovina/ The Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*. Cambridge: Harvard University Press, 1994.
- Popek, Krzysztof. „Muslim Emigration from the Balkan Peninsula in the 19th Century: A Historical Outline“. *Prace Historyczne* 1/146 (2019): 517-533.
- _____. „Uninvited Guests. Circassian Migrants in the South Slavic Lands (1860s-mid-1870s)“. U *Migrations in the Slavic Cultural Space/ From the Middle Ages to the*

- Present Day*, 1. izd., ur. Monika Borowczyk, 127-140. Łódź: Łódź University Press, 2022.
- Prelog, Milan. *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade/ II. dio (1739-1878.)*. Pretisak 1. izdanja. Zagreb: J. Studničke i druga., 2009.
- Puljić, Ivica. „Uloga vojvode don Ivana Musića u ustanku hercegovačkih Hrvata“. U *Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875.-1878.)*, ur. Dušan Musa, 217-272. Ljubuški: Udruga vojvoda, 2009.
- _____. *Hrvati katolici donje Hercegovine i Istočna kriza/ Hercegovački ustanak 1875.-1878.* Dubrovnik, Neum: Hercegtisak - Široki Brijeg, 2004.
- Quartet, Donald. *Ottoman Empire 1700-1922*. 2. izdanje. New York: Cambridge University Press, 2005.
- Radušić, Edin. „Ko su Bošnjaci 19. stoljeća?/ Bosna, Hercegovina i Bošnjaci u britanskoj konzularno-diplomatskoj korespondenciji od 1857. do 1878. godine“. U *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, ur. Husnija Kamberović, 131-157. Sarajevo: Institut za historiju Sarajeva, 2011.
- _____. „Pitanje ustanka 1875-1878. u bosanskohercegovačkoj historiografiji: između historijske istine i multiperspektivnosti“. U *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine (2001-2017)*, ur. Dževad Juzbašić, Zijad Šehić, 99-130. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2020.
- Randelović, Nebojša. „Istočno pitanje i njegove refleksije na državno-pravne procese na Balkanu“. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 3-4/43 (2006): 471-480.
- Stavrianos, Leften S. *The Balkans Since 1453*. London: Hurst & Company, 2000.Ž
- Šabotić, Izet. *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu (1839.-1878.)*. Tuzla: Ju arhiv Tuzlanskog kantona Tuzla i Društvo arhivskih zaposlenika Tuzle, 2013.
- Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina 1869-1878*. Tešanj: Knjižarska kuća Planjax Komerc doo, 2016.
- _____. *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću/ studije i članci*. Tešanj: Planjax komerc, 2016.
- Teinović, Bratislav. *Srpski ustanak u Bosni 1875-1878/ Serbian uprising in Bosnia 1875-1878*. Banja Luka: Muzej Republike Srpske Banja Luka, 2006.
- Van Lange, Milan. *Emotional Imprints of War*. Bielefeld: Bielefeld University Press, 2023.
- Vaso Čubrilović, „Istočna kriza 1875-1878. i njen značaj za međunarodne odnose koncem 19. i početkom 20. veka“, u *Međunarodni naučni skup u Bosni i Hercegovini, drugim*

- balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine*, ur. Rade Petrović, 15-31
(Sarajevo: Jugoslavensko udruženje „Nauka i društvo“, 1975)
- Zekić, Marinko. „Bosanskohercegovački identitet(i) – mit(ovi) ili stvarnost“. *Slavica
Lodziensia* 1/1 (2017): 105-118.
- Zöllner, Erich, Therese Schüssel. *Povijest Austrije*. Preveli Ana Vlatka Dujić, Sanja Ledinčić.
Zagreb: Barbat, 1997.

Sažetak

U ovome radu autor pokušava promatranjem više povijesnih procesa vezanih uz devetnaestostoljetnu povijest Osmanskog Carstva i Bosanskog vilajeta s pomoću zapisnika izbjegličkih saslušanja vojnokrajiških službenika naznačiti i proučiti razloge masovnih migracija u samom začetku Bosanskog ustanka. Masovne migracije nisu novitet u Osmanskome Carstvu i često su neposredna posljedica intrinzičnih ili ekstrinzičnih političko-vjerskih sukoba. Ipak, migracija koja datira otprilike od polovice kolovoza 1875. godine prvenstveno se predstavlja kao posljedica položaja kršćanskog (pravoslavnog) seljaštva unutar bosanskoga društva i poreznih nameta koji su s obzirom na ekonomsko stanje Carstva konstantno uvećavani, kao i različitim vrstama psihičkih i fizičkih ekscesa kojima su istovjetni izloženi. Stoga u zapisnicima mogu se pratiti emocije koje se dugo vremena talože u najnižim slojevima seljaštva, a koje se s Ustankom 1875. godine profiliraju te jasno usmjeravaju unutar jedne rasprostranjene i kohezivne emocije – straha. Taj isti strah, djelomično zbog obostranih propagandnih djelatnosti, svoj konačan oblik poprima u vidu sveopće panike koja se ponajprije ogleda u masovnosti broja izbjeglica, gdje u pojedinim krajevima dolazi do iseljavanja kolektivnih bosanskokrajiških seoskih zajednica. Dakako rad se orijentira i na situaciju koja je zatekla prebjegle izbjeglice unutar Vojne krajine.

Ključne riječi: migracije, izbjeglice, 19. stoljeće, socijalni položaj, emocije, Bosanski ustanak, Bosanska krajina, Habsburška Monarhija

Abstract

In this paper, the author tries to observe several historical processes related to the nineteenth-century history of the Ottoman Empire and the Bosnian vilayet, using the records of refugee hearings of military officials of the Habsburg Monarchy, to indicate and study the reasons for mass migration at the very beginning of the Bosnian Insurrection. Mass migrations are not a novelty in the Ottoman Empire and are often a direct consequence of intrinsic or extrinsic political-religious conflicts. Nevertheless, the migration that dates from approximately mid-August 1875 is primarily presented as a consequence of the position of the Christian (Orthodox) peasantry within Bosnian society and tax levies that were constantly increased given the economic state of the Empire, as well as various types of psychological and physical excesses to which they were subjected. Therefore, in the records emotions can be traced that have been accumulating for a long time in the lowest layers of the peasantry, and which, with the Uprising of 1875, are profiled and directed within one widespread and cohesive emotion - fear. This same fear, partly due to mutual propaganda activities, takes its final form in a note of general panic, which is foremost reflected in the massive number of refugees, where in some areas collective Bosnian Krajina village communities were emigrating. Of course, the paper also focuses on the situation that found the defected refugees within the Military Border.

Keywords: migrations, refugees, 19th century, social position, emotions, Bosnian Insurrection, Bosanska krajina, Habsburg Monarchy